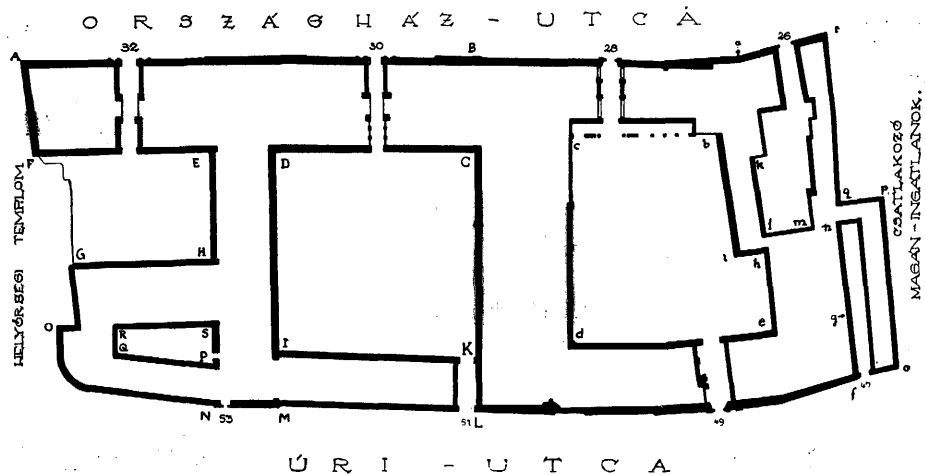

A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története.

(Adalék Buda topográfiájához.)

A budai Várhegy északi részén, a mai helyőrségi templom közvetlen szomszédságában emelkedik az a kiterjedt épületcsoport, amely a m. kir. belügyminisztérium székházául szolgál. A kettős homlokzatával a párhuzamosan futó Uri- és Országház-utcákra néző épületkomplexum az Országház-utca 26., 28. és 30—32. számú, valamint az Uri-utca 47., 49., 51. és 53. számú épületekkel beépített terjedelmes ingatlantömböt foglalja el s mai állapotában szerkezetileg a következő négy épületrészre oszlik :¹⁾

1. Tájékoztató helyszínrajz a m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának mai állapotáról.

I. A szorosabb értelemben vett belügyminisztériumi épület, amely a helyőrségi templomtól az Országház-utca 28., illetőleg az Uri-utca 49. számú épületig terjed s az Országház-utca 30—32. és Uri-utca 51—53. számú építményekkel az épülettömb északi felét öleli föl. (A—B—L—O—F)

Mind építészeti megoldás, mind dekoratív kiképzés tekintetében ennek az épületcsoportnak az Országház-utcára néző utcai épület (A—B—C—F) a legkiemelkedőbb része. Monumentális arányai és szimmetrikusan tagolt homlokzata kellő távlat híján a szűk utcában sajnos csak kevéssé érvényesülnek. Ez az utcai épület eredetileg háromemeletesnek épült s 1923-ban emelték az utca felől egy negyedik, az udvari oldalon pedig még egy ötödik emelettel is. Az emeletráépítés során nyerte az épület mai lapos tetejét. A tető attikái szegélye az utcai homlokzat uralkodó díszje, amelynek hatását a tető síkjából kiemelkedő két hasonló kiképzésű torony is növeli.

Ezzel szemben az Uri-utcai kétemeletes épületszárny a maga egészen színtelen homlokzatával sokkal egyszerűbb kivitelű. Itt szerkezetileg tulajdonképpen két egymástól különálló szárnyat (K—I—M—L és P—Q—O—N) kell megkülönböztetnünk, melyeket a D—E—N—M udvari épületszárnynak az Uri-utca vonalára kifutó vége köt össze. A két szárny közül az északi (P—Q—O—N) nyilván későbbi toldaléképítkezés.

A két utca vonalán álló épületek által közrefogott területet két kisebb, egyemeletes keresztépület három udvarra osztja. A keresztépületek közül az egyik (D—E—N—M) a két utcai épületszárnyat köti egymással össze, míg a második (H—G—R—S) a helyőrségi templom és az első kereszt-szárny közé esik, utóbbit mintegy az Uri-utca felőli első harmadában metszve. A két belső épületszárny még a XVIII. századi ferences kolostor maradványa, amint ezt az egyik földszinti teremben felismerhető egykori refectorium korjellemző díszítései is elárulják. A három udvar közül az épületrész déli téréfélére eső legnagyobb udvarnak (C—D—I—K) mindkét utcára van kijárata (Országház-utca 30. és Uri-utca 51.); a második, kisebb udvar (E—F—G—H) az Országház-utcára nyílik (Országház-utca 32.), míg a harmadik udvarnak (P—Q—R—S) egyáltalán nincs közvetlen utcai kijárata, hanem csak az első keresztépület folyosójáról közelíthető meg.

II. *A második épületrész* (a—B—L—f—n—l—k) — egykor a klarisszák rendháza — az elsőhöz csatlakozva az Uri-utca 49. és Országház-utca 28. számú épületeket foglalja magában, amelyek egy tágas, mind a négy oldalán beépített és mindkét utcára nyíló (Uri-utca 49. és Országház-utca 28.) udvart (b—c—d—e—h—i) zárnak körül. A két utcavonalat egy-egy kétemeletes épület foglalja el, amelyek utcai homlokzatai a II. József építkezéseit általában jellemző egyszerűséggel a századvég úgynevezett Zopf-ízlésében vannak kiképezve. Közülük az Országház-utcai épület zárja magába a Zopf-stílnak kétségkívül legnagyobb becsű budai emlékét, a neves bécsi építész, Hillebrandt által épített országgyűlési termet. A régi Budának ez a maga nemében egyedülálló műemléke hosszú évtizedeken keresztül meg nem becsülten, sőt — joggal mondhatni — rongáltan a belügyminisztériumi irattár elhelyezésére szolgált, míg az 1928/29. esztendőnk folyamán keresztülvitt restaurálása ismét régi fényében helyreállította s visszaadta eredeti reprezentatív rendeltetésének.²⁾ A terem restaurálása óta az Országház-utcai szárny teljes egészében kizárólag reprezentatív célokat szolgál. Figyelemreméltó e szárny nyitott árkádokon nyugvó udvari homlokzata is, amely az épület egészétől elütően kétségtelen barokkos reminiscenciákat mutat.

Az utcai szárnyakat az udvar déli és északi oldalán egy-egy kereszt-szárny köti össze. Az északi oldalra eső keresztépületből (c—C—K—d) az Uri-utca felől még mai átalakított formájában is kiütköznek az egykori templom — a klarisszák temploma — körvonalai, hirdetve e második épületrész eredeti rendeltetését.³⁾ A homlokzatával az Uri-utcára nézett templomépületnek a déli oldalán egy ma már elfalazott árkádokon nyugvó folyosó fut végig, beletorkolván egy egyemeletes toldaléképítménybe, amely a templom hátsó fala és az Országház-utcai épület között emelkedő kéteemeletes épületrész elé épült. 1923-ig ez az épületszárny az Országos Levéltár hajlékául szolgált. Az udvar déli oldalát határoló épületszárny tulajdonképpen két, szerkezetileg egymással össze nem függő egyemeletes épületből áll; közülük az egyik (b—k—l—h—i) az Országház-utcai szárnyhoz csatlakozó toldaléképítkezés, míg a másik (h—e—g—n—m) szerkezetileg az Uri-utcai szárny folytatása.

III. és IV. Az épülettömb harmadik és negyedik részét (a—k—l—m—n—q—r és f—o—p—q—n) egy-egy kisebb egyemeletes épület — Országház-utca 26. és Uri-utca 47. — alkotja, amelyek a második épületrész déli szárnyához csatlakoznak.

A belügyminisztérium székháza, mint látjuk, különböző korszakokban létesült s egymástól meglehetősen elütő jellegű épületekből tevődik össze. Már architektonikus tagoltságában is, amely eltérő stílusok jegyeit viselő komoly építőművészeti megoldást és egyszerű sablonos tömegépítkezést elegyenes mutat — változatos multa utal és különböző korszakok alakító hatását hirdeti. Az épület története csak töredék-szegmentumát adja a budai városkép újkori alakulásának, de a szűken határolt ingatlantömb multbeli változásai is szerves elemei annak a folyamatnak, aminő egy zsenge kezdetekből született modern nagyváros kialakulása.

* * *

A török uralom másfél százada Budát teljesen kivetköztette keresztény városkultúrájának hajdani, az anyagi jólét és a szellemi művelődés vitathatatlan értékeivel ékesített köntöséből. Kétségtelen ugyan, hogy Buda a török kezén is nemcsak harcászati szempontból kimagasló jelentőségű kulcsa és közigazgatási központja a török bírta területnek, hanem igen élénkforgalmú s jelentékeny vagyionokat forgató gazdasági góca is. De ez a vitathatatlanul megvolt »polgári« jómód a túlnyomórészt keleti népelemek kezén és a török államiság sajátos, a nyugati művelődés értelmében vett városkultúrának helyet nem adó társadalmi és gazdasági szerkezetében⁴⁾ egyáltalán nem tükröződhetett a török Buda városképében. A minaretektől s a török különösebb gondjának örvendő fürdőktől eltekintve, ez a városkép jobbára csak düledező, naptól, esőtől is szűkösen óvó házakat és piszokkal, döggel teli, gondozatlan utcákat mutat: az architektonikus dísz és csín multbeli gazdagságának csak ütemben s mértékben ingadozó, de *állandó* romlását. S az utolsó felvonás, a visszavívó ostrom még e szomorú roncsokat is elemészette. »Az felső város, azon szerint Mátyás király vára is épen mind elromlott és összegett, miserabilis rerum facies . . .« írta a szemtanu

Koháry István. Az ostrom tűzharcától csak helyenként szenvedve, a várbeli városrész mondhatni egészében áldozatul esett a szabad prédát nyert hadak gondatlanságából a keresztény uralom első éjjelén támadt tűzvésznek.⁵⁾

A nyugati keresztény kultúrközösségbe visszakerült Buda újjászületésének a kezdet kezdeteivel, a város fölépítésével kellett megindulnia. Az új kolonizációnak ez az első fejezete nehezen lendült neki. Az első évtized múltán még alig találunk Budán számottevőbb új építkezést. A 290 várbeli ház 12½%-a, számszerint 36, még teljesen lakhatatlan állapotban hever s a többi telken is csak a tűzvész túlélte, úgyahogy helyreállított épületrészek állanak. Ami kevés új épülettel találkozunk, z a kincstár nevéhez fűződik.⁶⁾

A városfejlődés egyik legszámottevőbb tényezője, a pezsgőbb gazdasági élet összpontosulásának lehetősége a kedvező földrajzi fekvésnél fogva megmaradt az új viszonyok között is Buda számára, de hatását egyelőre a felszabadító háború éveiben, majd a kuruc szabadságharc zavarai közepette csak igen szerény mértékben éreztette. Az 1696. évi telekkönyvi fölvétel adatain indulva a 254 annyira, amennyire lakható állapotban levő ház tulajdonosainak 56.3%-a (143) a polgári elemhez tartozik. Legnagyobb részük iparos és pedig szinte kivétel nélkül a legáltalánosabb, jobbára csak a közvetlen helyi szükséglet számára dolgozó kézműves foglalkozások képviselője: pék, mészáros, varga, szabó, asztalos, kőműves és egy-két takács, meg mézeskalácsos. Számszerint 82 ház tulajdonosa kerül ki az ő soraikból (figyelmen kívül hagyva azt a 38 személyt, akik nevük után ítélve ugyancsak a polgári elemhez sorolhatók, de foglalkozásuk közelebből ismeretlen). Ezzel szemben a város gazdasági vérkeringésének fokozottabb intenzitását és a nagyobb mérvű polgári vagyonsodás forrását jelentő kereskedelem még meglehetősen szerény kereteket mutat. A kereskedők száma még a foglalkozása szerint közelebből nem ismert öt városi tanács tag hozzászámításával is mindössze 12 s közülük is három idegenben — Komáromban és Bécsben — székel.

Az utóbb kétségkívül hathatósabban is érvényesülő gazdasági tényező mellett ekkor, kezdetben, még inkább a kormányzati apparátus áll előtérben. Az erődített hely jellegével járó nagyobb számú helyőrség,⁷⁾ az erődítmények helyreállításánál alkalmazott munkássereg⁸⁾ és a mihamar berendezkedő polgári igazgatás voltak elsősorban azok a tényezők, amelyek lüktetőbb keringést hoztak az újjá telepedő Buda életébe. Jelentőségük valamelyest a fentidézett telekkönyvi fölvétel adataiban is tükröződik. A nem is másfélszáz házzal képviselt polgári elemmel szemben 62 ház tulajdonosa kerül ki a katonai személyek és a kincstári alkalmazottak sorából.

A homloktérben álló két tényező, a gazdasági és a kormányzati mellett, amelyek Buda városfejlődésének tulajdonképeni, szélesebb alapjait képezik, hol szembeszökőbb, hol szerényebb hatással közrejátszanak még más erők is Buda újjászületésében. A városkép architektonikus alakulása szempontjából különös figyelmet érdemelnek közülük az *egyházi intézmények, elsősorban a szerzetesrendek*. A rendtagok együttélésével járó fokozottabb helyszükséglet nagyobb szabású, az átlagos polgári házak

méreteit meghaladó építkezéseket vont maga után; a vallásos kultuszban természetszerűen benne rejlő hajlam a monumentalitás iránt pedig, ha másutt nem, legalább is az egyes rendházak templomainál teret nyújtott a díszesebb építőművészeti megoldásoknak is. Ha tehát a szerzetesrendek megtelepedése egy-egy város falain belül általában hozzájárult a városkép architektonikus tagoltságának és díszének emeléséhez, annál inkább így volt ez Buda várbeli részénél, hol a Várhegynek szűk és magaslati fekvésénél fogva kiemelkedő területén fokozott élességgel váltak ki a városkép körvonalaiából az egyházi építkezések magasbaívelő templomai.

A szerzetesrendeket valóban ott találjuk Budán is mindjárt az első telepések sorában. 1696-ban ott vannak már a ferencesek, a jezsuiták és a karmeliták a mai helyőrségi, illetőleg a mai koronázó templom és az egykori Vízivárosi kapu szomszédságában elterülő ama kiterjedt telekkomplexumok birtokában, amelyeken a XVIII. század első felében rendházaik fölépültek. Nem sokkal utóbb, a XVIII. század első évtizedében megjelennek a Klára-szűzek is, mint a karmelitáktól átvett két Uri-utcai telek birtokosai.⁹⁾ Az egyházi rendek letelepedése számunkra annál is inkább bír jelentőséggel, mert két egyházi rend, nevezetesen a ferencesek és a klarisszák kezén alakul ki a XVIII. század folyamán az a két terjedelmes ingatlantömb, amelyeknek ma már egybeolvadt egészen a belügyminisztérium székháza áll.

* * *

A budai várhegy topográfiai állapotát az 1686. évi ostrom, helyesebben a vár visszavívása idejéből az a térkép mutatja, amelyet gr. Rabatta, az ostromló sereghez kirendelt császári vezérhadbiztos vétetett föl 1687 januárjában.¹⁰⁾ A Rabatta-féle fölvétel az Uri- és Országház-utcák határolta telektömb északi, a mai Dárda-utca és Kapisztrán-tér közé eső térfelének topográfiai állapotáról a következő képet nyújtja:¹¹⁾

A telektömbnek a várhegy északi erődítményeire néző részét a török Budának az ostromban leégett egyetlen keresztény temploma¹²⁾ foglalja el a hozzátartozó terjedelmes telekkel. Utóbbi a két utca által határolt telektömböt teljes szélességében elfoglalta s a templom északi oldalán magába zárta a mai Kapisztrán-tér egy részét is. A templomtelek déli oldalát egy ma már nem létező keresztutca határolta, amely a mai Országház-utcából körülbelül a mai Kard-utca torkolatával átellenben rézsút indulva ki, közepe táján mintegy 10—12 ölnyi kiszögelléssel észak felé hajlott s így futott ki az Uri-utcára. A telektömbnek a keresztutcán túl csatlakozó részén magáningatlanok állottak. Rabatta fölvétele itt a következő, a mai Dárda-utcával azonos keresztutcaig összesen 28 különböző kiterjedésű telket tüntet föl, amelyek közül kettő (a 144. és 145. számú) a templomtelket határoló rézsutos keresztutcából nyílt s egyikük ez utca vonalán kinyúlt egészen az Uri-utcaig. Ez utóbbi telekhez csatlakozva az Uri-utca vonalát 13 telek (59—71. sz.) foglalta el egy láb híján 107 ölnyi együttes homlokvonallal. Az Országház-utca vonalán ugyancsak 13 telket találunk, amelyek homlokvonala összesen 98 öl és 2 lábat tett ki. A templomtelket Rabatta fölvétele már a ferencesekének mondja.

A török Buda topográfiai viszonyait, amint azokat Rabatta fölvétele rögzítette számunkra, a zsúfoltság, a telkek elaprózódása jellemzi.¹³⁾ Az újjáépítés e tekintetben már kezdetben elég szembeszökő rendezéssel indul meg. A sok apró, helyenként mindössze 3—5 ölnyi szélességű telek nagy részét az új telekkiosztás során összevonják, úgyhogy az 1696. évi telekkönyvi fölvétel a Rabatta-féle fölvétel 388 telkével szemben már csak 290 telket mutat föl ugyanazon a területen. Nem hagyta érintetlenül e rendezés a bennünket közelebből érdeklő telektömböt sem.¹⁴⁾ A telektömb északi oldalán a várfalak felé tágas szabad tér keletkezett. A vár megvívása után ugyanis a várparancsnokság az északi oldalán állott harmadik, legbelsőbb falat, mely amúgy is össze volt töretve, lerontatta.¹⁵⁾ De eltűnt az e harmadik falon belül elterülő széles beépítetlen telek¹⁶⁾ kőkerítése¹⁷⁾ is. Ezt az ostromló ütegek rombadöntötték,¹⁸⁾ de Rabatta térképe nyilván a romok alapján még föltünteti. Ez elhordott falművek helyett az északi erődítmények második falán belül csak egy ágyúállásnak szánt földtöltés létesült¹⁹⁾ s a terület nagyobb része szabad tér maradt. A döntő rohamnál ez a terület volt az északi nagy rondellát és csatlakozó erődítményeit ostromló császári csapatok betörési pontja s ennek emléke él tovább e térnek XVIII. századi »Auf der kaiserlichen Preche«, »Kaiserliche Preche« (Császár-rés)²⁰⁾ elnevezésében. A tér egy részét az első években átmenetileg a szomszédban meglepedett ferencesek használták kert gyanánt.²¹⁾

Az időközben a ferencesek tulajdonába átment templomtelek (az 1696. évi fölvétel 57-es telke) kiterjedése a várfalak felé eső oldalán nem változott. A déli oldalon azonban a templomtelekhez csatolták a Rabatta-féle 144., 145. és az Uri-utcára nyíló 59-es telek területét is, aminek következtében megváltozott a templomtelket dél felől határoló keresztutca vonala is. A korábban meglehetősen erős töréssel északnak fordult utcaköz most ugyanis az Uri-utca felőli részében enyhe délnyugati elhajlással a templomtelekhez átcsatolt telkek déli oldalán vezetett ki az Uri-utcára.²²⁾ A telektömb további részét a mai Dárda-utcáig az Uri-utca vonalán tíz telek közt osztották föl (58—67. számú telkek) a Rabatta-féle állapotól eltérő méretezéssel. Új telket hasítottak ki a Dárda-utca vonalán is az Uri-utcai saroktelek végéből, míg az Országház-utca vonalán a korábbi 13 telek helyett 12 telket (111—122. sz. telkek) mértek ki.

A telektömböt határoló szabad közterületek ekkor a következő neveken szerepelnek:

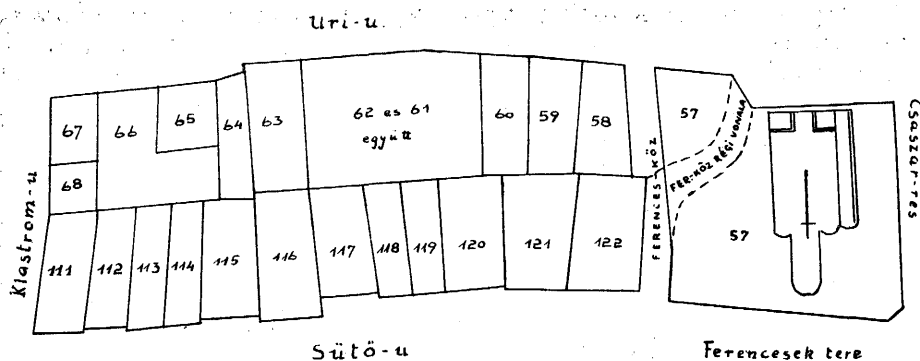
Kapisztrán-tér Császár-rés (*Kaiserliche Preche*).

Uri-utca Uri-utca.

Dárda-utca *Klastrom-utca*.

Országház-utca a templomtelek déli oldalát határoló keresztutcaig terjedő részében: *Süttö-utca*. — További folytatásában a térig: *Ferencesek-tere*, később *Ferences-utca*.

A templomtelek déli oldalát határoló, utóbb a Ferences rendház fölépítésével megszünt rézsutos keresztutca pedig a »Ferences-köz« néven volt ismeretes.

2. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb helyrajzi állapota 1696-ban.*

* Rekonstruált helyszínrajz a budai várnak a 6. jegyzetben idézett 1696. évi telekkönyvi fölvétele alapján.

A rekonstrukció alapjául az idézett telekkönyvi fölvétel alábbi adatai szolgáltak:

A telek, illetve utcaterület megjelölése :¹⁾

Az egyes telkek méretei ölben és lábban (pl. 8:5 annyi mint 8 öl és 5 láb)

	az utca- vonalon	a hátsó- vonalon	jobbaldalt (a telekről kifelé nézve)	baloldalt
Az Úri-u. vonalán :				
57. sz. ²⁾	48 : 0	43 : 0	36 : 0	37 : 0
Ferences-köz ³⁾	Az Úri-u. felől 4 : 4, a Sütő-u. felől 5 öl széles.			
58. sz.	7 : 0	8 : 3	18 : 0 ⁴⁾	18 : 2½
59. «	7 : 5	7 : 1	18 : 2½	19 : 2
60. «	8 : 5	7 : 0	19 : 2	20 : 0
61. «	9 : 2	9 : 5	20 : 0	20 : 5
62. «	10 : 3	11 : 0	20 : 5	20 : 5
63. «	9 : 1	8 : 5	20 : 5	20 : 5
64. «	4 : 5	5 : 1	20 : 5	19 : 1
65. «	9 : ½	10 : 0	10 : 3	10 : 3
66. «	9 : 3	19 : 3	19 : 1 ⁵⁾	19 : 0
67. «	7 : 3	7 : 3	11 : 3	11 : 3
A Klastrom-(ma Dárda-) utcában : ⁶⁾				
68. sz.	8 : 0	8 : 0	7 : 2	7 : 2
A Sütő-(ma Országház-) utcában : ⁷⁾				
111. sz.	7 : 3½	7 : 3	19 : 3	19 : 1
112. «	7 : 1	6 : 0	19 : 1	19 : 1
113. «	5 : 3	5 : 4	19 : 4	19 : 4
114. «	5 : 5	5 : 0	19 : 4	19 : 4
115. «	9 : 3	8 : 0	18 : 4	18 : 4

Látható az utcanevekből is, hogy a mai belügyminisztériumi székház környékére már az újjáépülés legkezdetén egy egyházi település, a ferencesek visszatérése nyomta rá a bélyegét. Buda megvételének híre még együtt találta a marianus ferencesek magyarországi rendtartományának közgyűlését, amely történetesen éppen a döntő roham napján ült össze Pozsonyban. A közgyűlés azonnal elhatározta a budai várbeli rendház fölélesztését s annak azonmód megválasztott első elöljáróját, Mányai

*A telek, illetve utcaterület
megjelölése:*

*Az egyes telkek méretei ölben és lábban
(pl. 8:5 annyi mint 8 öl és 5 láb)*

A Sütő-(ma Országház-) utcában: ⁷⁾	az utca- vonalon	a hátsó- vonalon	jobbaldalt (a telekről kifelé nézve)	baloldalt
116. «	9 : 5	8 : 5	20 : 0	20 : 0
117. «	9 : 1	8 : 5	17 : 3	17 : 3
118. «	4 : 5	5 : 3	18 : 0	18 : 0
119. «	5 : 1	5 : 3	18 : 0	18 : 0
120. «	9 : 3	9 : 5	18 : 0	18 : 0
121. «	9 : 5	12 : 4	18 : 1	18 : 1
122. « ⁸⁾	11 : 1	10 : 4	18 : 3	18 : 3

¹⁾ Az úgynevezett Császár-rés (Kaiserl. Presche), a mai Kapisztrán-tér felől a Klastrom-, ma Dárda-utca irányában haladva.

²⁾ »Ain Kirchhof sambt der Kürch, alwohin der P. P. Franciscaner Kloster khomen solte...«

³⁾ »... Franciscaner-Gaessl, lauft von der Herrn bis in die Böcker-gassen;...«

⁴⁾ A Ferences-köz vonalán fut végig.

⁵⁾ »Die rechte Seithen Lini lauft 10 Klafter 3 Schuech grad, hernach schneidt eine Zwerchlini den No. 65 ab 10 Klafter weith, hernach lauft widerumb die rechte Lini bis an dem Ruckhen 8 Klafter 4 Schuech lang.«

⁶⁾ A Klastrom-utca (ma Dárda-utca) vonalán.

⁷⁾ A Klastrom-(ma Dárda-utca) felől a Császár-rés (ma Kapisztrán-tér) irányában haladva.

⁸⁾ »Ain Egghaus in der Böckhengassen, ligt an dem Franciscaner gässl.«

A fentiekben közölt adatok beméréséhez kiindulópontnak az Úri-utcai 63-as és a Sütő-utcai 116-os telket vettük. Amint ez a két teleknek az 1696. évi felvételben teljesen egyező belső vonalméretéből és még inkább a 9. és 10. sz. képen közölt későbbi helyszínrajzokból megállapítható, e két telek szorosan egymás mögött feküdt s így a legalkalmasabb kiindulópontul kínálkozott. A továbbiakban azonban az 1696. évi fölvétel adatai bizonyos helyesbítésre szorultak. Nevezetesen:

Magának az 1696. évi fölvételnek a későbbi bejegyzéseiből tudjuk, hogy a kérdéses telektömbön a ferencrendiek templomtelkét (az 57. sz. telek) dél felől határoló keresztutcán, az úgynevezett Ferences-közön kívül utóbb még egy második keresztutcát is nyitottak. Ezt a második keresztutcát az Úri-utca 61-es és a Sütő-utca 120-as telkéből hasították ki, mégpedig olyképen, hogy a 61-es teleknek déli része a szomszédos 62-es telekhez csatoltatott s északi részét tartották fenn utcaterületnek, míg a 120-as teleknél éppen fordítva, annak északi oldalán csatoltak át egy sávot a szomszédos 121-es telekhez s déli részét hagyták meg utcának. (L. az idevágó bejegyzéseket a 33. és 53. jegyzetben.) Miután az 5. sz. képen közölt helyszínrajzból tudjuk, hogy ez az 1740-es évek elejéig fennállott kereszt-utca egyenes vonalban haladt át az Úri-utcából a Sütő-utcába, ebből a tényből a két telek fekvésére vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a belső telekvonalon a 61-es telek északi része és a 120-as telek déli része egymással érintkezett. Ha már most azonban a 63-as és a 116-os telekből kiindulva a 62-es és a 61-es telket az 1696. évi fölvételben jelzett kiterjedésben mérjük be, úgy a 61-es telek nem a 120-as, hanem a 118-as és 119-es telkek szomszédoságába kerül, a 120-as telek pedig az Úri-utcai 60-as és 59-es telkek mögé esik. Nyilvánvaló tehát, hogy az 1696. évi fölvétel az Úri-utca 62. és 61. számú telkére vonatkozó adataiban téves, azokat a valóságosnál mintegy 10 öllel kisebb terjedelműnek tünteti fel.

Domokost azzal az utasítással küldé Budára, hogy a régi kolostor mellett új rendházat építsen.²³⁾ Az első ferencesek azonban az előljárót megelőzve már magával az ostromló sereggel tértek vissza Budára, amelynek soraiban a tábori szolgálatot ellátó különféle szerzetbeli lelkészek közt a legnagyobb számmal voltak képviselve.²⁴⁾ Talán éppen ennek a körülménynek köszönhető, hogy a visszavívott Buda egyházi életében ők játszá-

Erre mutatnak a klarissza-teleknek későbbi forrásokból ismert méretei is. A klarissza-telek magvát a rittershaimi Reutter-telek alkotta; ez az 1696. évi fölvétel 63-as telkével és az időközben a 61-es telek egy részével bővült 62-es telekkel azonos. A klarissza-telek északi oldalát ebben a kezdeti kiterjedésében a 61-es telek északi feléből kihalított keresztutca határolta. Utóbb, az 1740-es évek elején a klarisszák ezt az utcaterületet és az annak tulsó oldalán fekvő 60-as telket is megszerezték, mely alkalommal a megszünt régebbi keresztutca helyett a 60-as telek északi oldalán hasítottak ki annak területéből egy új, 3 öl széles keresztutcát. (L. minderre nézve a szövegben előadottakat a 28-29. lapon.) A klarissza-telek tehát az Úri-utcai oldalon ebben a végleges kiterjedésében — hozzávéve az új utca területét is — az 1696. évi fölvétel 60., 61., 62., 63. számú telkeit ölelte föl. A fölvétel adatai szerint e négy telek együttes kiterjedése az utcavonalon 37 öl 5 láb lett volna, holott a valóságban — mint ezt a 9. és 10. sz. képen közölt helyszínrajzok bizonyítják — a klarissza-telek valóságos kiterjedése 48 öl 2 lábat tett ki.

A rekonstruált helyszínrajz tehát az 1696. évi fölvétel tévesnek bizonyult adatainak hozzávetőleges kiigazításával készült, aminek megfelelően a Ferencesköz Úri-utca felé eső részének vonala is a 14. jegyzetben idézett Tallián-féle rekonstrukcióval szemben északabbra tolódott el.

Szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a fentebbi módosított rekonstrukció is csak hozzávetőleges s nem tart abszolút pontosságra igényt.

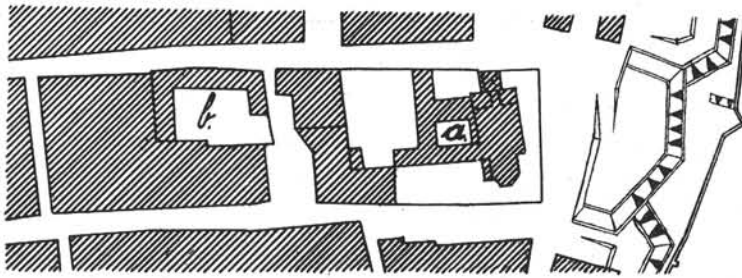
A telkek számozása idők folyamán az időközben beállott változásoknak megfelelően változott. Az egyszerűség kedvéért előadásunkban az egyes telkek megjelölésénél mindvégig megtartottuk az 1696. évi fölvétel számozását. Tájékoztatóul közöljük azonban alábbiakban az időközben beállott változásokat is.

A mai belügyminisztériumi székház területén állott ingatlanok számjelzésének változásai:

1696.	1706.	1771.	1786.	1794.	Ma
57	57	} nincse- nek fel- vé- ve	58	59)	Helyőrségi templom és Úri-utca 53., 51.
58	58		58	59)	Úri-utca 49.
59	59		59	60	« 49.
60	60		59	60	« 49.
61	61		59	60	« 49.
62	62		59	60	« 49.
63	63		59	60	« 49.
64	64		60	60	« 47.
116	119		107	106	Országház-utca 26.
117	120		108	107	« 28.
118	121		108	107	« 28.
119	122		108	107	« 28.
120	123	108	107	« 28. és 30.	
121	123	?	?	« 30.	
122	125	58	59	« 32.	

A fenti kimutatás dr. Kovács Lajos székesfővárosi levéltárnok úr szíves közlése.

vezető szerepet. Ők ragadják magukhoz a várbeli városrész területén a plébánia-szolgálatot²⁵⁾ s visszatelepülő rendházuk számára megszerzik az Uri- és Sütő-utcák végében azt a terjedelmes telket,²⁶⁾ amelyen a török idők egyetlen keresztény templomának üszkös falai állottak. E templom, amelyet az ostromló lövegek gyújtottak föl,²⁷⁾ s amely utóbb a mai helyőrségi templomban épült újjá, a Mária Magdolnáról nevezett középkori magyar plébániatemplommal volt azonos.²⁸⁾ A későbbi és pedig az ostromló seregben is élő hagyomány ezt a templomot azonban a ferencesek egykori templomának tartotta²⁹⁾ s talán éppen e hagyománynak is része volt benne, hogy a Buda várába visszatérő ferencesek e templomot szemelték ki otthonukul.

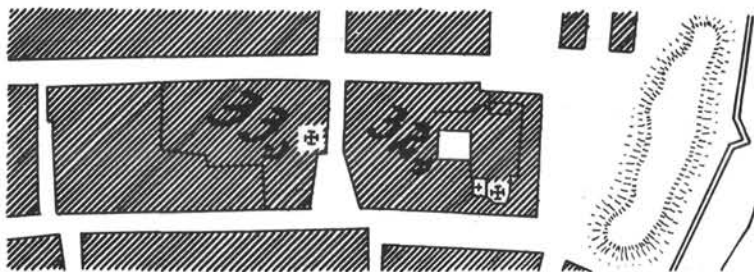

3. A budai várbeli ferences-rendház (a.) és klarissza-zárda (b.) 1741-ben.

A budai kamarai adminisztráció által királyi rendeletre 1690 április 6-án kiállított okirat alapján építendő rendházuk céljára véglegesen meg is kapták a templomtelket és pedig a fentebb ismertetett bővült kiterjedésben, valamint a Ferences-köz túlsó oldalán ehhez csatlakozó 58., 59. és 122. számú³⁰⁾ telkeket.³¹⁾ Kevésel utóbb, 1701-ben pedig e telektömb kiigazítása végett 200 frtért megveszik a szomszédos 121-es telket is a Sütő-utcában.³²⁾ Utóbbi még első birtokosa, Clar Ferenc Márton budai postamester kezén a szomszédos 120-as számú telek egy részével bővült; az átszatolt telekrész 3 öl 5 lábba rúgott, míg a telek többi részét (5 öl 4 láb) utcaköznek tartották fenn.³³⁾ A 121-es számú telek átruházásához a kamarai hatóság azonban csak azzal a megszorítással járult hozzá, hogy abból mindössze egy 19 láb széles sávot csatolhatnak át a rendház telkéhez, a többit pedig méltányos áron kötelesek polgári személynek eladni.³⁴⁾

Az aránylag sémán és rövid időn belül megszerzett tekintélyes ingatlan beépítése azonban még huzamosabb ideig váratott magára. A Budára költözött rendtagok egyelőre megelégedtek átmeneti megoldással. Otthonukat ideiglenesen az Uri-utcában ütötték fel, az ingatlanukkal szomszédos 60-as számú telek aránylag még tűrhető állapotban talált falai között. Átmenetileg ugyanis sikerült volt még ezt a telket is megkapniok, mindenestre azzal, a 121-es teleknél is kikötött megszorítással, hogy rendházuk fölépítése után kötelesek lesznek azt polgári személynek eladni.³⁵⁾ A templom tervbevett újjáépítéséből is egyelőre csak annyi valósult meg, hogy falai közt két kápolnát rendeztek be.³⁶⁾

Az építkezés — nyilván a kellő anyagi eszközök hiányában — igen lassú ütemben és csak fokozatosan haladt előre. Eltelt egy kerek félszázad, mire az egyidejűleg újjáépült templom szomszédságában a ferencesek új budai rendháza tető alá került.³⁷⁾ Az új rendház telke a rend által örökjogon megszerzett 57., 58., 59. és a 121-es telkek egy részével bővült 122-es telkekből tevődött össze, amelyek időközben a Ferences-köz megszüntetésével, összefüggő telektömbbé olvadtak. A rendház egyemeletes épülete meglehetősen rendszertelen alakban épült s méreteiben mind a telkek kiterjedéséhez, mind a templomhoz viszonyítva meglehetősen igénytelennek volt mondható.³⁸⁾ Főszárnya a templom hosszanti tengelyétől mintegy 19 ölnyre végével épült az Uri-utca vonalára s ez utóbbira merőlegesen 20—21 ölnyre nyult be a telkek belseje felé.³⁹⁾ Az épületnek ettől az Uri-utcára nyíló főszárnyától annak hosszanti tengelyére merőlegesen két

4. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda telke 1741-ben.

egymással párhuzamos épületszárny húzódott a templom déli faláig. Mindkét szárny beljebb esett az Uri-, illetőleg a Sütő-utca vonalán; az egyik a templom Uri-utcai sarkánál,⁴⁰⁾ a másik körülbelül a szentély magasságában illeszkedett a templom déli falához; amellet ez utóbbi — a Sütő-utca felőli — szárny másik végével túlnyúlt az épület főszárnyán, déli irányban mintegy 7—8 ölnyi kiszögellést alkotva. Végül e két párhuzamos szárny között a templom déli falára támaszkodva épült egy keskenyebb negyedik szárny is. A telkeknek úgyszólván teljes egészében szabadon álló utcavonalát az Uri-utca, a Császár-rés (mai Kapisztrán-tér)⁴¹⁾ és a Ferences-utca, illetőleg Sütő-utca felől kőfal vette körül, míg negyedik, déli oldalát az 1740-es évek elejéig a rend által ideiglenesen bírt 60-as és 121-es telkek épületei határolták. E két telk közül utóbbit a rend még a rendházépítkezés befejezése előtt, vállalt kötelezettsége értelmében, polgári kézbe engedte volt át.⁴²⁾

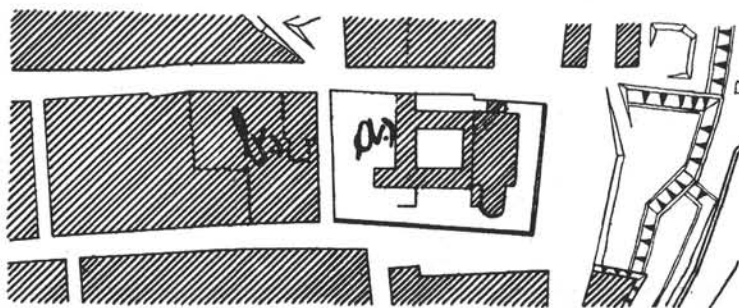
Az Uri-utcai 60-as számú telket azonban egészen rendházuk fölépítéséig lakták. 1741-ben, az új épület elfoglalásával pedig a klarisszákkal már korábban kötött megállapodás értelmében eladták az utóbbiaknak. E telekátruházással kapcsolatban a városi hatóság a klarisszák kérelmére bizonyos telekrendezést is hajtott végre, amennyiben a korábban a 60-as és a 121-es telkek déli oldala mentén nyitott keresztutcát megszüntette s helyette a ferences rendház telke és az utóbbi, a klarisszák tulajdonába

átment telkek között hasított ki egy új, 3 öl szélességű utcát.⁴³⁾ Az utca-áthelyezés megnyitotta a ferences telek negyedik, déli oldalát is s így annak körfalát ez utca vonalán is kiépítették.⁴⁴⁾

Az ideiglenesen bírt telkek visszabocsátásával és az ehhez fűződő utca- és telekrendezéssel a XVIII. század derekán lezárul a ferencesek várbeli ingatlanának kialakulása.⁴⁵⁾ Az új keresztutca megnyitásával a körfallal övezett nagy kiterjedésű telek, mint önmagában zárt topográfiai egység valóságos szigetként válik ki a korábban összefüggő telektömb egészéből. S ha maga a rendház a körfalon belül a telek belső részén meghúzódó egyszerű, minden különösebb külső dísz nélkülöző egyemeletes épületével nem is kelthetett monumentális hatást, a kor barokk ízlésében újjáépült, magasba törő temploma révén mégis csak egyik szembeszökő pontjává vált az architektonikus városképnek is.

* * *

A másik egyházi testület, amelynek kezén a belügyminisztériumi telektömb kialakult, a Klára-szűzek budavári kolostora volt. A klarisszák valamivel később, a XVIII. század második évtizedében telepedtek vissza Budára, pozsonyi rendházuk filiációjából, amely a török időkben jogutódjává lett az egykori óbudai rendháznak is.⁴⁶⁾ Ingatlant azonban már 1706-ban szereztek Budán; ekkor vették birtokukba a karmelitáktól vásárolt 44., 45. számú telkeket és az utóbbival szomszédos 46-os számút is az Uri-utcában.⁴⁷⁾ A telekvásárlás már a letelepedés gondolatával történt. Az apácarend szempontjából ugyanis a Budára való vissza-

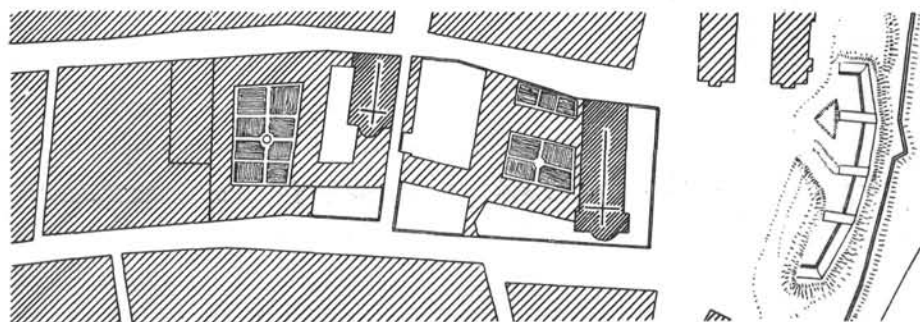

5. A budai várbeli ferences-rendház (a.) és klarissza-zárda (b.) telke 1743-ban.

költözés rendkívüli jelentőséggel bírt, minthogy a neoacquistica-bizottság a rend fölshabadított területén fekvő jószágait egyedül a Budán létesítendő rendház számára volt hajlandó visszaadni.⁴⁸⁾ A Rákóczi-szabadságharc, majd az 1711. évi pestisjárvány egyelőre késleltette a terv megvalósítását. Közel egy évtizedbe telt, míg végre az egyházi felsőbbség és az uralkodó hozzájárulását az új rendház alapításához megszerezték s a pozsonyi rendházzal javaikon megosztva, a budai rendház első főnöknője, gr. Csáky Franciska, három nővérrel Budára költözött.⁴⁹⁾

A rend budai megtelepedése szerény kezdetekkel indult tehát. De már e szerény kezdetek háttérében is meghúzódtak egy nagyobb szabású rendház tervei, amely méltó lehessen mind az ország fővárosához, mind pedig a tagjai származásában az ország legelőkelőbb családneveivel büszkélkedő rend öntudatához és gazdagságához.⁵⁰⁾ E távolabb jövőbe néző tervek magyarázhatják, hogy a Budára költözött rend nem itteni meglévő ingatlanán, hanem azzal átellenben az Uri-utca túlsó oldalán telepedett meg, hol a két utcára nyíló széles kiterjedésű telektömb sokkal tágabb lehetőségeket ígért a további terjeszkedés számára, mint a csak egy teleksort felölelő várfalak felőli rész. Arról nem is szólva, hogy a várfalakra kifutó telkeknél mindenkor számot kellett vetni az erődítési célokra való kisajátítás veszelmével.⁵¹⁾

A végleges letelepedés gondolatával az arra alkalmasabbnak talált telektömb Uri-utcai oldalán elsőnek 1718-ban a rittershaimi Reuter-féle házat és az ezzel szomszédos Mäzinger-, később ugyancsak Reuter-féle telket szemelik ki a maguk számára.⁵²⁾ Előbbi az 1696. évi fölvétel 63-as számú telke volt, míg az utóbbi a 62-es telekből és a 61-es teleknek utóbb hozzácsatolt nagyobbik részéből állott.⁵³⁾ A városi tanács azonban nyugtalanossággal figyelte az apácák telekvásárlási szándékait. Tartottak, s teljes joggal, az egyházi rendek egyre messzebbmenő terjeszkedésétől, ami szükség-szerűleg a közteherviselés szempontjából számbajövő polgári ingatlan összezsugorodását és a polgárság terheinek növekedését vonta maga után.⁵⁴⁾ Az adott eset pedig annál kevésbé volt ínyükre, mert a 63-as telekhez még egyéb külső fekvőségek is tartoztak. Nagy nehezen, a rendi

6. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda helyszínrajza 1763-ból.

vizitátor és a katonai főparancsnok közbenjárására is a tanács a szokásos egyházi mentességgel csak ezen telek átruházásához járult hozzá,⁵⁵⁾ míg a szomszédban kiszemelt másik telket — a másik Reuter-félét — személyzeti lakások építésére csak azzal a föltétellel engedte át az apácáknak, hogy annak mentesítését nem kérhetik.⁵⁶⁾ Ezzel szemben pedig kötelezte a klarisszákat, hogy leányiskolát tartsanak fenn, hogy a karmelitáktól szerzett korábbi ingatlanukat és a Reuter-féle szőlőt a városnak adják át és végül, hogy budai rendházukban mindenkor biztosítsanak egy

hozománymentes helyet a városi tanács által kijelölendő leányzó részére.⁵⁷⁾

Az 1718-ban nem minden nehézség nélkül megszerzett két Uri-utcai — a rittersheimi Reuter-féle — telek lett azután a klarisszák budai rendházának később még tetemesen bővülő magja. Miután a rendnek időközben sikerült volt az 1718 július 7-i határozat ellenére a 61—62-es telekre is az egyházi ingatlanok szokásos mentességét kiterjeszteni,⁵⁸⁾ a XVIII. század huszas éveiben ezen a kettős (helyesebben hármas) telken épült föl a Budára költözött Klára-szűzek első rendháza.⁵⁹⁾

A klarissza-telek északi oldalát az Uri-utcából a Sütő-utcába vezető keresztutca határolta, amelyet már régebben a 61-es és a 120-as telkek területéből hasítottak volt ki a ferencesek ideiglenes rendházául szolgáló 60-as, illetőleg a 120-as telek egy részével bővült 121-es telek déli oldala mentén.⁶⁰⁾ E keresztutca és az Uri-utca sarkán, ingatlanuk északi végében épült föl a klarisszák első kicsiny, mintegy 3 öl széles és 10—11 öl hosszú temploma. A templom déli falához csatlakozott a tulajdonképeni rendház-épület, amelynek főszárnya a két telek utcavonalát, egy második udvari szárnya pedig a 63-as számú telek belső részét foglalta el.⁶¹⁾ Gazdasági udvarnak az Uri-utca tulsó oldalán fekvő egykori karmelita-telkeket használták, amelyek élvezetében, a városnak inkább csak hallgatólagos beleegyezése mellett, a rend az 1718 április 29-i megegyezés után is megmaradt.⁶²⁾

A város szívós ellenkezése az apácákat óvatosságra intette. Nem álltak elő egyszerre végső terveikkel, amelyek egy, a ferencesekéhez hasonló terjedelmes telek megszerzésére és önmagában zárt, minden szomszédos polgári ingatlantól elkülönült rendház fölépítésére irányultak. Részletekben azonban, mindig csak egy-egy újabb telekrész hozzácsatolásával állván elő, annál makacsabb kitartással fáradoztak a kiszemelt telkek megszerzésén. Épülő rendházuk első alakjában még tető alá sem került,⁶³⁾ amikor már tárgyalásokba bocsátkoztak a ferencesekkel ideiglenes rendházuk telkének (az 1696. évi fölvétel 60-as telke) megvétele iránt, sőt lépéseket tettek a városnál az utóbbi hátában elterülő 121-es polgári telek megszerzésére is. Hogy pedig e telkeket törzsingatlanukkal egyesíthessék, a közbüleső keresztutcának a megvásárolandó telkek északi oldalára való áthelyezését kérték. A városi hatóság eleinte nem is zárkózott el a rend kérése elől s az utcaáthelyezés föltételével kilátásba helyezte annak teljesítését.⁶⁴⁾ Mire azonban a ferencesek új rendháza fölépült (1741) és sor került volna a régi rendház telkének tényleges átengedésére, a városi tanács a legridegebb elutasító álláspontra helyezkedett s mindössze egy 3½ öl széles és 10 öl hosszú sávot volt hajlandó templomuk bővítésére az apácáknak átengedni.⁶⁵⁾ A rend nem tágitott. Hivatkozott a tanács korábbi végzésére s ügyét a helytartótanácsig, sőt felségfolyamodványban egész az uralkodóig vitte. A magasabb helyről jövő nyomással szemben a város végül mégis csak jobbnak látta engedni s az 1743 május 27-én kötött szerződésben a szóbanforgó területre nézve megegyezett a renddel.⁶⁶⁾

A szerződés értelmében a város hozzájárult ahhoz, hogy a klarisszák a régi ferences rendház telkét és az ennek hátában elterülő Mosbacher-féle telket megvehessék s azokat a közbülesett keresztutcának az új ferences

rendház és e telkek közé való áthelyezésével törzsingatlanukhoz csatolják. Tette pedig ezt mind az utóbbira, mind az újonnan szerzett területre nézve a szokásos egyházi immunitás és adómentesség elismerése mellett. Azonkívül 411 frtnyi vételáron átengedett további 208 ölnyi területet az Uri-utca tulsó oldalán a rendházzal szemben elterülő két pusztá házhelyből is, hogy a klarisszák azt cserébe adhassák a Mosbacher-féle telekért.⁶⁷⁾ Ezzel szemben a rend megígérte, hogy az egykori karmelita telkeket ez utóbbi megvett telekrész kivételével, az 1718 április 29-i egyezség értelmében végérvényesen átadja a városnak s azok addigi használata fejében utólagosan 300 frt bért fizet. Megújította a hozománymentes rendi hely fenntartására vonatkozó kötelezettségét is. Végül pedig kötelezte magát arra, hogy a jövőben semmiféle újabb polgári telket nem vásárol, sőt, ha valami örökhozágyás útján vagy bárminő más módon reázállana, azt is árlejtés útján vagy becsáron arra jelentkező polgári vevőnek engedi át.

A klarisszák szemében az 1743. évi egyezmény csak bevezetője volt egy nagyszabású telekszerzési akciónak, amelynek célja a törzsingatlanuk hátában elterülő Sütő-utcai telkek megszerzésével rendház-telkük maradéktalan kikerekítése volt. Mi sem állt távolabb tőlük, minthogy az 1743. évi szerződésnek minden további telekszerzéstől eltöltő záradékát komolyan vegyék. S bízva összeköttetésekben azt leküzdhetetlen akadálynak nem is tekintették. Az eredmény őket igazolta. A városi hatóság minden tiltakozása hasztalannak bizonyult. Az apácák újra meg tudták nyerni a királynő támogatását, aki gróf Eszterházy Ferenc tárnokmestert bízta meg a közvetítéssel s a magasabb helyről jövő nyomással szemben a város ismét engedni volt kénytelen. Az 1748 március 22-én kötött szerződésben⁶⁸⁾ átengedte a rendnek az akkor már a város tulajdonát képező Körner-féle telket (az 1696. évi fölvétel 119-es telke),⁶⁹⁾ amely a Mosbacher-féle telek szomszédságában feküdt. De ezen felül még ahhoz is hozzájárult, hogy a rend a Körner-féle telekhez csatlakozó Pascal- és Kollmann-féle telket is (az 1696. évi felvétel 118. és 117. sz. telkét) megvehesse, amennyiben sikerül neki azokat egy éven belül megszereznie. Ezzel szemben a rend kötelezte magát, hogy az 1743-ban az egykori karmelita-telkek területéből megvásárolt Uri-utcai telekrészt a Körner-féle telek ellenében visszabocsátja a város tulajdonába. Továbbá, hogy ellenszolgáltatásul a Pascal- és Kollman-féle telkek megvásárlására nyert engedélyért kibocsátja kezéből — vagy arra jelentkező polgári személynek, vagy magának a városnak eladja — Uri-utcai törzsingatlanának a Sütő-utcai Aigner-féle telek hátában elterülő 9 öl és 2 láb széles részét. Az újonnan szerzett, illetőleg még csak megszerzendő ingatlanok egyházi immunitását s adómentességét a szerződés a következő feltételekhez kötötte: A rend Uri-utcai törzsingatlanából kibocsátandó telekrész immunitását minden további nélkül átruházta az azzal hozzávetőlegesen azonos kiterjedésű Kollmann-féle telekre. A város azonban kikötötte, hogy e mentesség a Kollmann-féle telek megvásárlása után is csak az Uri-utcai telekrész valóságos kibocsátásának időpontjában léphet érvénybe s annak bekövetkeztéig a Kollmann-féle telek városi joghatóság alatt marad s utána a rend az összes közterheket viseli. A Pascal- és Körner-féle telkek mentes-

ségeért a szerződés 3000 frt megváltási díjat állapított meg, amely összeg felerésze a szerződés megkötésekor, felerésze pedig az Uri-utcai telekrész kibocsátásának időpontjában volt fizetendő. Utóbbi időpontig azonban a Pascal-féle telek mentessége sem léphetett érvénybe s a rend kötelezte magát, hogy azt addig az idő szerinti állapotában meghagyja s a szükséghez képest katonai elszállásolás céljaira rendelkezésre bocsátja.

A város ezekkel az újabb engedményekkel sem vetette el a rend nyugtalanító telekszerző törekvéseinek gondját. A rend ugyanis az 1748. évi szerződésnek csak a maga javára szóló rendelkezéseit tartotta szem előtt. Az ötvenes évek elején az újonnan szerzett telkeken is hozzálátott az építkezéshez, hogy azokat ilymódon szervesen a rendházhoz csatolja. Tette ezt azonban anélkül, hogy az Uri-utcai törzsingatlanából kijelölt telekrész kibocsátásával, a Pascal-féle telek 3000 frtnyi vételárának és 1500 frtnyi adóváltóságának kifizetésével a szerződésszabta föltételeknek eleget tett volna. Mikor pedig a városi tanács az 1748. évi szerződésre támaszkodva a rend építkezéseit letiltotta s tőle a föltételek teljesítését követelte, a klarisszák a zaklatott és a hatalom önkényének kiszolgáltatott panaszos képében a már ismételten eredményesnek bizonyult útra léptek. Újra a királynő kegyéhez fordultak. Újra teljes sikerrel. A királynő gróf Grassalkovich Antalt, a magyar udv. kamara elnökét bízta meg az ellentétek elsimításával.⁷⁰⁾ S újból a város volt az, amely árát adta a magasabb helyről jövő közvetítésnek.

Az 1754 október 21-én a kamaraelnök személyes közvetítésével létrejött szerződésben⁷¹⁾ a város nemcsak arról a szerződésileg biztosított igényéről mondott le, hogy a rend Uri-utcai törzsingatlanának kijelölt részét polgári tulajdonba bocsássa, hanem ezenkívül beleegyezését adta még az e telekrész hátában elterülő Sütő-utcai telek, az u. n. Aigner-féle telek (az 1696. évi fölvétel 116-os telke) átruházásához is, amelyet a rend 8000 forintért kevéssel azelőtt vásárolt meg.⁷²⁾ Hozzájárult továbbá ahhoz is, hogy amennyiben a rend ilymódon kikerekített ingatlanát önmagában zárt szigetként a csatlakozó polgári telkektől el akarná különíteni, annak déli oldala mentén egy új, de legalább 3 öl széles utcát nyithat. Kikötötte azonban, hogy ez új keresztutca területe, mint közterület a város joghatósága alatt marad s a rend tartozik az új utca nyitásától a szomszédos birtokosokra háramló kárt (új falak emelése stb.) azoknak megtéríteni. A rend viszont kötelezte magát, hogy az 1748. és az 1754. évi szerződések alapján szerzett polgári ingatlanok után adóváltóság fejében a már 1748-ban lefizetett 1500 forinton fölül még további 6500 forintot fizet a városnak.⁷³⁾

Még a Grassalkovich közvetítette szerződés megkötése előtt, 1753 őszén megvette a rend a szomszédos Moldauf-féle telket is az Uri-utcában (az 1696. évi fölvétel 64-es telke). Ez a telek azonban nem lőn a rendház mentesített telkéhez csatolva s a rend utána viselte a szokásos közterheket. Valószínű, hogy a rend e telket csak azért vásárolta meg, hogy a rendház elkülönítése céljából tervezett utcát a saját területén minden akadékoskodás nélkül megnyithassa.⁷⁴⁾

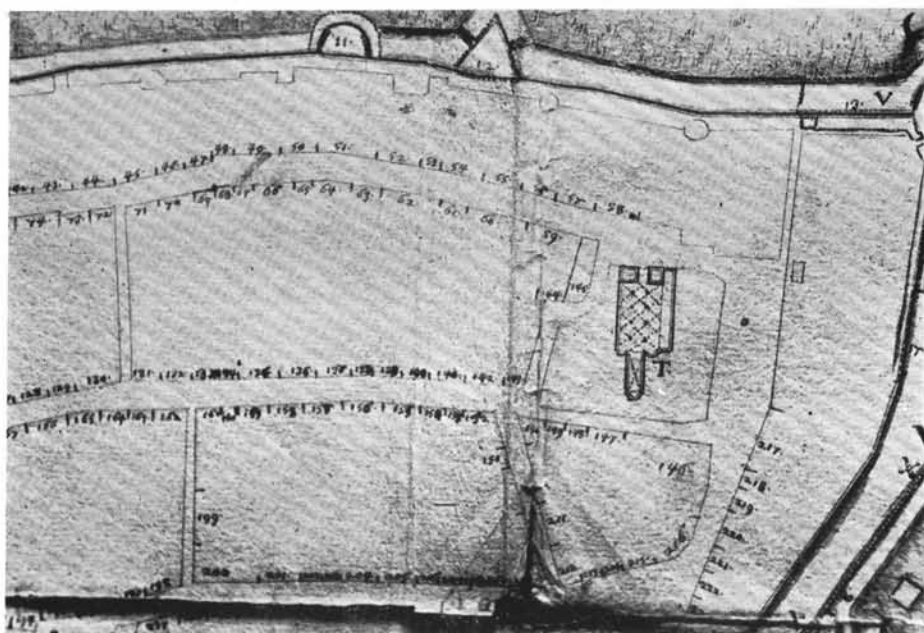
Az 1754. évi szerződés a klarissza-rendház telkét véglegesen kialakult állapotában rögzíti. A város és a rend évtizedes küzdelme most már való-

ban elcsitult s a rend a kellő telek birtokában minden figyelmét a rendház kiépítésének szentelhette. Az új rendház építkezése azonban a végső elgondolásában évtizedekre, egészen az 1780-as évekig elhúzódott és a maga teljességében igazában befejezést sem nyert. Nem pedig azért, mert időközben II. József gyökeres egyházpolitikai rendszabályai keretében 1782 elején bekövetkezett a Klára-szűzek rendjének feloszlata.

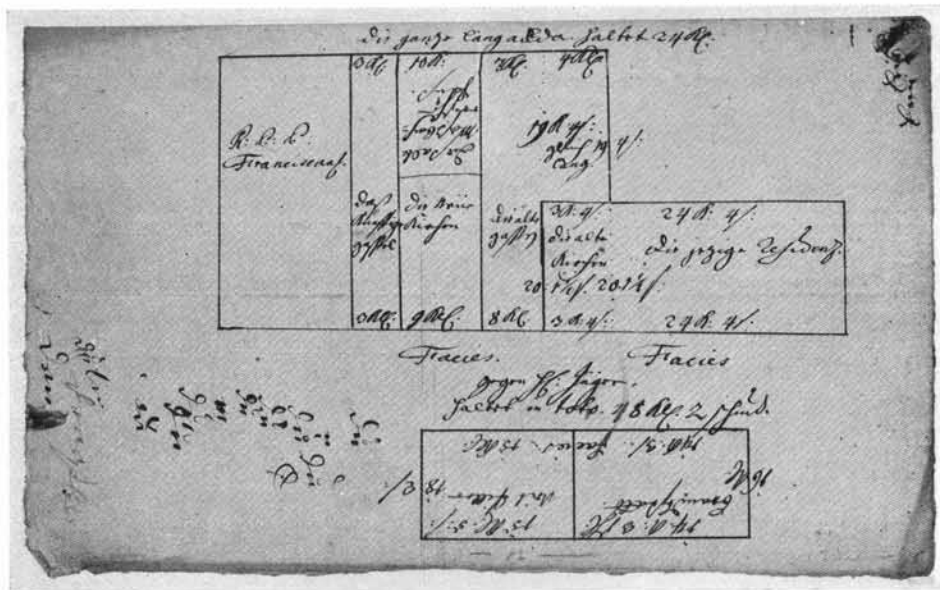
A rendfeloszlátás időpontjában a klarisszák budai rendháza a következő állapotot mutatja.⁷⁵⁾

A teleknek az Uri-utca felőli északi sarkán a rend új temploma épült. A két emelet magasságát meghaladó, méreteiben is impozáns egytornyú templom az Uri-utca nyílt. Egyetlen hajóját a négy nagyobb és két kisebb oszloppáron nyugvó hatalmas boltozat alatt a főoltáron kívül tíz mellékoltár díszítette. Négyszögletes tornya az Uri-utcai két előoszloppal ékesített főbejárattól jobbra, déli falához volt hozzáépítve. Az Uri-utca vonalán a telek további kiterjedésében a rendház kétemeletes főépülete emelkedett, amely déli végén egy egyemeletes udvari szárnyban is folytatódott. Utóbbi teljes szélességében elfoglalta az egykori egyik Reuter-féle telek (az 1696. évi fölvétel 63-as telke) területét. A kétemeletes utcai szárny földszintjén az utcafelőli oldalon tágas folyosó vonult végig, míg az udvari traktus nagyobbik felét a refectorium hatalmas terme foglalta el. Az első és a második emeletet kizárólag cellák töltötték ki, amelyek egy középfolyosóról nyíltak mind az udvar, mind pedig az utca felé.⁷⁶⁾ Az épület déli végében, mintegy az udvari szárny középtengelyében nyílt az Uri-utcáról a rendház fő szárnyának utcai bejárata.

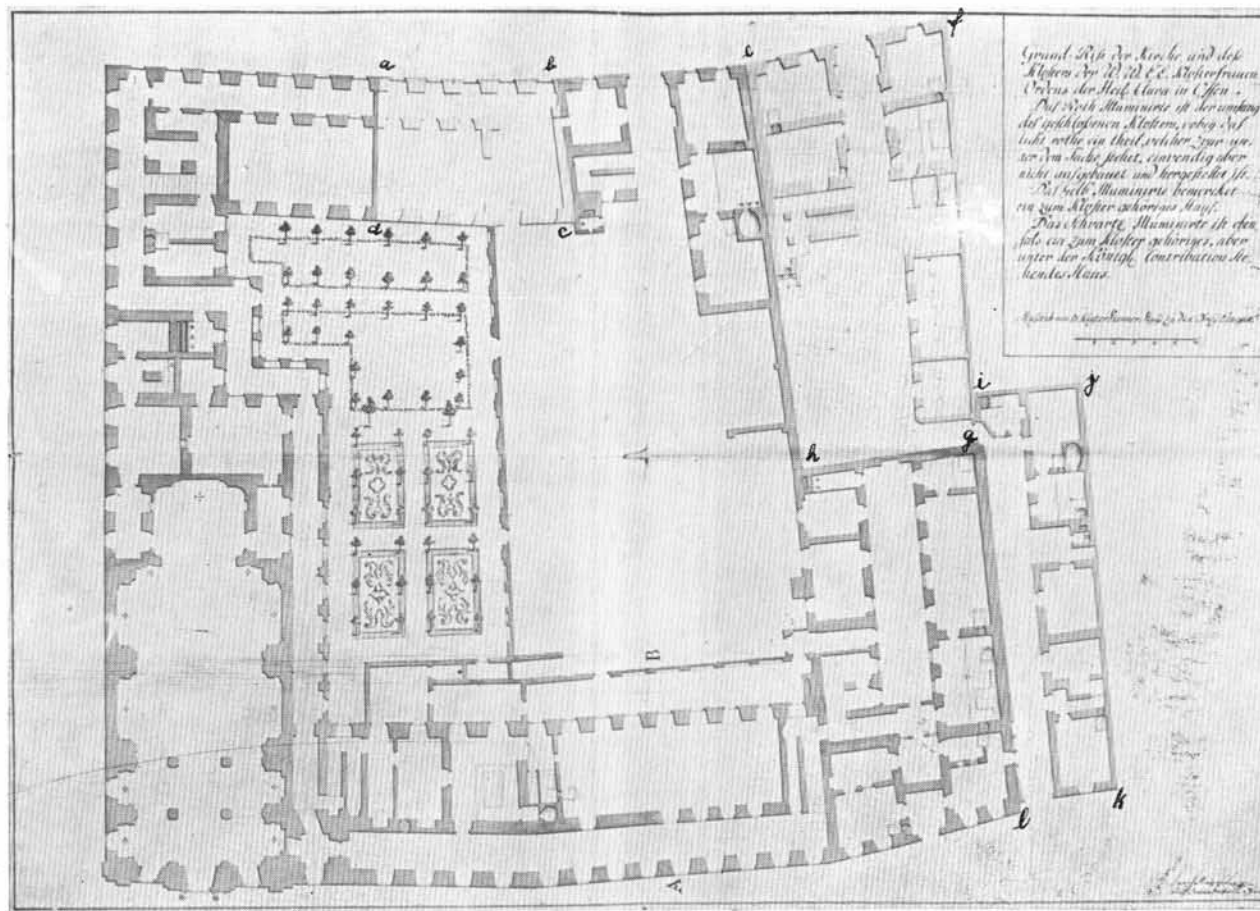
A telektömb Sütő-utcai része csak az egykori Mosbacher-, Körner-, Pascal- és Kollmann-féle telkek (az 1696. évi fölvétel 117—120-as telkei és a 121-es telek egy része) kiterjedésében volt a szorosabb értelemben vett rendházhoz csatolva. A klarisszák és a ferencesek telkét elválasztó keresztutca mentén a templom hátsó falához egy kétemeletes épület-szárny csatlakozott, amelyet a templom déli oldala mentén végigfutó egyemeletes, földszinti részében árkádszerűen kiképzett oldalfolyosó kötött össze az Uri-utcai főépülettel. E szárny a Sütő-utcai oldalon ugyan csak egy kétemeletes épület-szárnyban folytatódott, amely a telek Sütő-utcai vonalának mintegy 22 ölnyi részét foglalta el. Teljesen e szárny azonban csak északi nagyobbik felében (körülbelül 13—14 öl hosszúságban) volt kiépítve, míg délre eső mintegy 9 ölnyi része tető alatt ugyan, de csak főfalaiban állott. Mind a Sütő-utcai, mind pedig a keresztutca néző szárnyánál az utcai oldalon egy oldalfolyosó futott végig, amelyekről néhány az udvarra néző cella nyílt. A Sütő-utcai oldalnak további, mintegy 14 ölnyi részét egészen az Aigner-féle telekig terjedően egy egyemeletes épület töltötte ki, amelynek középvonalaiban nyílt a rendháznak a nagy kapuja. Ez az egyemeletes épületrész az Aigner-féle telek mentén az udvar felé is benyúlt, mintegy öt ölnyire, de udvari kiszögellése emeleti részében ugyancsak befejezetlen volt. Az utóbbi épületrész és az Uri-utcai főépület udvari szárnya közt a telek déli oldalának mintegy 9 ölnyi beépítetlen részét egyemeletnyi magasságú fal zárta el. A mind a négy oldaláról beépített udvarterület északi felében díszkertnek volt kiképezve, melyet kőkerítés választott el a Sütő-utca nyíló tulajdonképeni udvartól.

7. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb állapota 1687-ben.
T. = a mai helyőrségi templom.

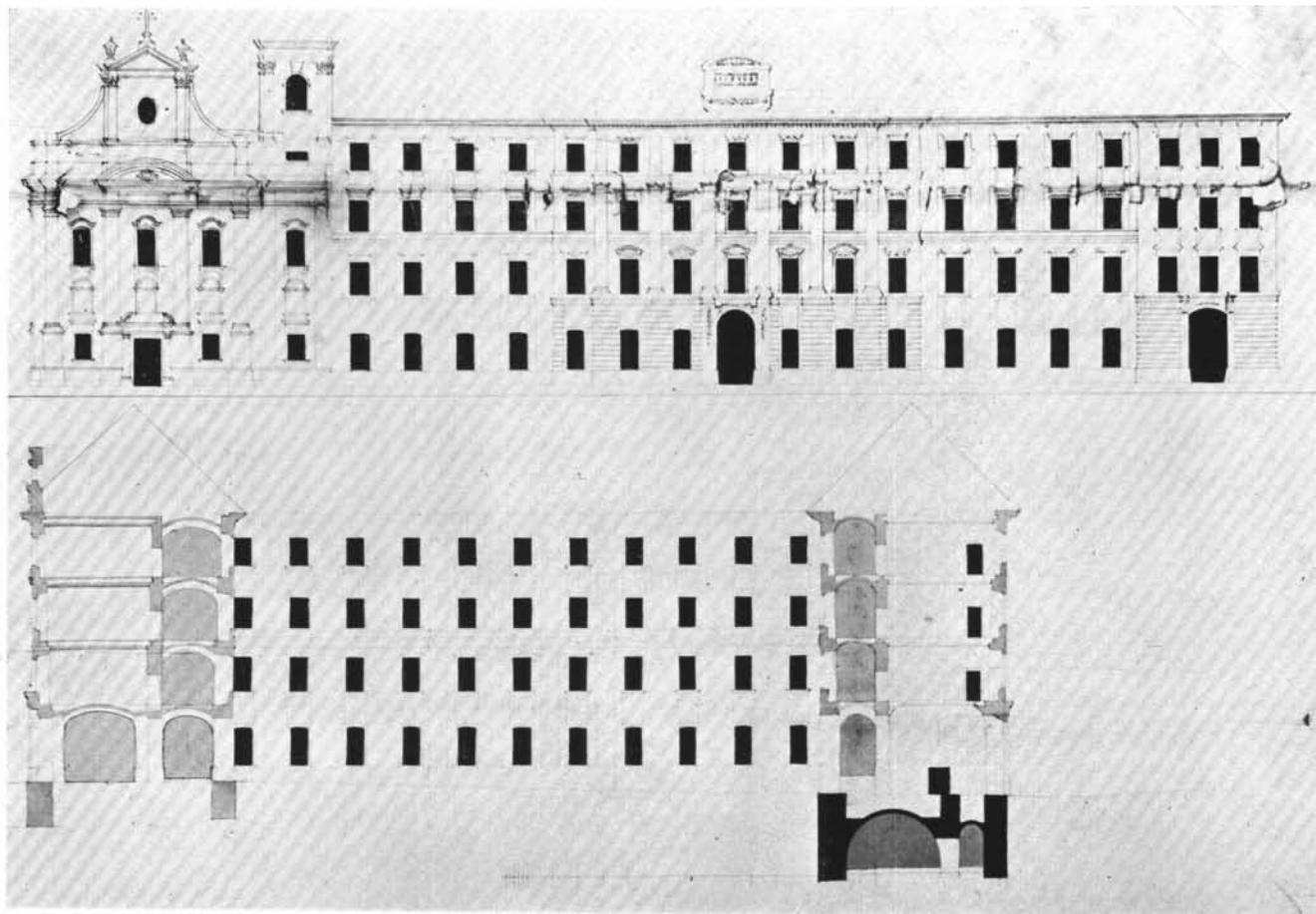

8. A budai várbeli klarissza-zárda telkének helyszínrajza az 1740-es évekből.

11. A budai várbeli klarissza-zárda földszinti alaprajza 1782-ből.

A kis betűk, amelyek az eredeti alaprajzon nem szerepelnek, a különböző színezés feltüntetésére szolgálnak. E kis betűk által közrefogott négyszögekbe eső falrészek színezése az eredeti rajzon a következő: *a-b-c-d*: halvány piros, *e-f-g-h*: sárga, *i-j-k-l*: szürke (fekete). A többi falrész mind sötétpiros.

12. Tallher kamarai alépítész terve a budai várbeli klarissza-zárdának szeminárium céljaira leendő átalakításához 1783-ból. Homlokzat az Űri-utca felől.

Az Aigner-féle teleknek részben földszintes, részben egyemeletes épületei szerkezetileg nem voltak a rendházépülettel egyesítve. A Moldauf-féle házzal együtt nyilván személyzeti lakások elhelyezésére s gazdasági célokra szolgáltak.

A templom és vele együtt minden valószínűség szerint az Uri-utcai főépület is az 1743—1754. évek folyamán épült,⁷⁷⁾ míg a Sütő-utcai telekrész beépítése a fentiekben ismertetett formában az 1770-es évekre tehető.⁷⁸⁾

*

II. József uralkodása a budai városfejlődés egy újabb fejezetének változásokban gazdag, mozgalmas bevezetése. A szerzetesrendek feloszlatásával és székházaiknak, templomaiknak világi célokra történt igénybevételével tetemesen tompítja azt a papi jelleget, amelyet a budai vár XVIII. századi városképének az aránylag szűk területen soraközö egyházi intézmények kölcsönöztek. S ugyanakkor egyik-másik jelentéktelenebb földmű eltávolítása, a Dunához vezető út építése, nemkülönben a várhegy oldalában, a falak tövében elterülő területek egy részének magánépítkezések céljára történt átengedése az első, ha a szemlélő számára még nem is érzékelhető hasadásokat jelenti a városkép katonai, várszerű jellegén is. De ami így elveszett, vagy még csak veszendő volt a városkép színes tagoltságából, azt búsán kárpótolta II. Józsefnek részben talán éppen a szerzetesrendek székházainak fölszabadulása nyomán fogant másik elhatározása, amely mélyreható jelentőséggel bírt a város további fejlődése szempontjából. Értjük az ekkor még mindig Pozsonyban székelő központi kormányzerveknek Budára történt áthelyezését. A köztudatban Buda mindig úgy élt, mint az ország szíve, fővárosa. De visszavívása után még egy teljes évszázadnak kellett eltelnie s II. József racionalista, mindent a célszerűség rideg szempontjából mérlegelő, a hagyományokhoz való ragaszkodás által nem feszélyezett uralmának kellett jönnie, hogy a központi kormányzervek itteni összpontosításával a valóságban is azzá váljék s magáénak mondhatta a modern városfejlődésnek ezt az annyira nagy horderejű tényezőjét.

Helyi vonatkozásban ezeknek a szélesebb körben is kiható változásoknak egyik legjelentékenyebb góca a bennünket közelebbről érdeklő két rendház is. A két egyházi ingatlan történetében új fejezetet nyitó kormányrendeletek elseje az 1782 január 26-án kibocsátott rendelet, amely több szerzetesrend feloszlatását mondta ki, köztük a Kláraszűzekét is.⁷⁹⁾ A helytartótanács megkísérelte ugyan, hogy az uralkodót a véleménye szerint az ország törvényeivel ellenkező rendelet visszavonására bírja,⁸⁰⁾ de eredménytelenül. II. József elhatározása megmáshatatlant volt⁸¹⁾ s így néhány heti késedelemmel mégis csak sor került az egyes rendházak föloszlatására. A budai klarisszáknál Laczkovics Imre pestmegyei alispán, mint a helytartótanács, Majthényi Imre kincstári ügyész pedig mint a m. udv. kamara részéről kiküldött biztosok 1782 április 10-én hirdették ki a feloszlató királyi rendeletet s vették át kezelésbe a rendháznak minden ingó és ingatlan vagyonát.⁸²⁾ A rendtagok által szeptember közepére már teljesen kiürített⁸³⁾ rendház és templom

újabb rendeltetése egyelőre még nem volt meghatározva. Hogy a felosztott rendház vagyontömegének e nem csekély értékű része valamilyen hasznosíttassék, a magyar udvari kamara Majthényi kezdeményezésére 1783 március 26-án az épületek bérbeadása iránt tett javaslatot.⁸⁴⁾ Mielőtt azonban e javaslat érdemleges megvitatásra került volna a kancellárián,⁸⁵⁾ az uralkodó már döntött az épületek fölhasználása felől. II. József ugyanis 1783 tavaszán magyarországi útja során Budán személyesen megtekintette többek közt a seminarium generale és a klarissza zárda épületét s úgy találta, hogy az utóbbi csekély költséget igénylő átalakítással igen megfelelne a szemináriumi intézmény kibővítésére, amelynek növendékszámát ilymódon 400 főre kívánta fölemelni.⁸⁶⁾ A szükséges tervek és költségvetés kidolgoztatására a hercegprímás kapott felszólítást.⁸⁷⁾ A tervek rövidesen el is készültek.⁸⁸⁾ De mire a hercegprímás azokat augusztus 6-án felülbírálás végett a magyar udvari kamarához fölterjesztette, akkorára már tárgytalanná is váltak, minthogy az uralkodó elhatározása időközben odamódosult, hogy a budai szeminárium befogadóképessége 800 főre bővítessék.⁸⁹⁾ Ez a terv csak úgy lett volna kivihető, ha a szorosabb értelemben vett zárdaépületen kívül a két különálló gazdasági épületet s esetleg a templomot is igénybe veszik erre a célra, ami újabb tervek kidolgozását tette szükségessé. A magyar kamara elnöke ez újabb tervek sürgős elkészítésével Tallher József kamarai alepítést bízta meg.⁹⁰⁾ Tallher sietve eleget is tett megbízatásának s 1783 szeptember 10-én — igaz, hogy csak egyszerű kivitelben — a magyar udv. kamara elé terjesztette az újabb legfelsőbb elhatározás követelményeihez szabott terveket.⁹¹⁾

Kivitelre azonban e második, Tallher-féle terv sem került. II. Józsefnek a reform, a javítás mohó vágyától fűtött kormányzatában a fölvetődéstől a megoldásig igen gyors volt az egyes problémák útja. S míg tavasszal, sőt a nyár folyamán is az uralkodó még a budai szeminárium nagyarányú kibővítését tervezgette, az ősz beköszöntére az egész tervet elsöpörte egy időközben megérlelődött újabb s amannál sokkal nagyobb horderejű elhatározása. Tallher még Budán tartózkodott — csak éppen hogy elkészült volt a tervrajzokkal s a költségvetést volt összeállítandó —, amikor szeptember 3-án megjelent Budán Hillebrandt Ferenc Antal udvari főépítész s közölte Tallherrel, hogy az uralkodó a szeminárium bővítésének tervét elejtette, hogy a volt klarissza rendház épületei más célra vétetnek igénybe s hogy az ezzel kapcsolatos átalakítások terveinek kidolgozására ő — Hillebrandt — kapott az uralkodótól megbízást.⁹²⁾

Ami Tallhernek egyébként igen ízléses tervét tárgytalanná tette, nem kisebb jelentőségű elhatározás volt, mint az ország felsőbb fokú igazgatásának az ország középpontjában, Budán, tervbevett összpontosítása. Az addig Pozsonyban székelő m. kir. helytartótanács, a magyar udv. kamara, a magyarországi főhadparancsnokság, valamint III. Károly király uralkodása idején Pest székhellyel felállított királyi és hétszemélyes tábla voltak azok a szervek, amelyeknél az ország felsőbb fokú igazgatásának szála összefutottak. A három kormánysszéknél és a két igazgatszolgáltatási fórumnak Budán leendő összpontosítása azonban a további intézmények egész sorának átcsoportosítása mellett volt csak megvaló-

sítható. Egyrészt el kellett Budáról helyezni bizonyos intézményeket, hogy az odakerülő kormányzések számára a szükséges helyiségek biztosíthatók legyenek, másrészt pedig gondoskodni kellett arról is, hogy Pozsony és Pest városok, amelyek az áthelyezendő kormányzésekben életszínvonaluk fenntartásának számottevő tényezőit veszítették el,⁹³⁾ e veszteséget valami módon kárpótoltsanak. Pestet az egyetem, Pozsony városát pedig a közép- és kisebb felsőbbfokú közoktatási intézetek egész sora volt hivatva kárpótolni.⁹⁴⁾ Az intézményeknek ez általános átcsoportosítása során a Pozsonyból távozó dikasztériumokhoz csatlakozott még az országháza is és a benne elhelyezve volt rendi intézmények, mint az ország levéltára és az országos pénztár, miután az országház pozsonyi épülete a Budáról Pozsonyba helyezett Terézia-akadémia részére lőn kiszemelve.

A Budára kerülő kormányzések közül

1. a *magyar udvari kamara* a Pozsonyba áthelyezett seminarium generale épületében,
2. a *helytartótanács* az 1773 óta az egyetem által használt egykori jezsuita iskolaépületben,
3. a *főhadparancsnokság* a királyi palotában volt elhelyezendő,⁹⁵⁾ míg
4. a *királyi kúria* és
5. az *országház* elhelyezésére a klarisszák zárdája és temploma vétetett igénybe.⁹⁶⁾

A hivatalok áthelyezésével kapcsolatban fölmerülő összes átalakítások és építkezések végrehajtására a magyar kormányzésektől teljesen független hatáskörrel Hillebrandt Ferenc Antal udvari főépítész és egyben a bécsi udvari építési főigazgatóság assessora kapott megbízást azzal a meghagyással, hogy a kúria helyiségei 1784 augusztus 20-ra, a kamaráé s helytartótanácsé pedig november 1-re beköltözhető állapotban legyenek.⁹⁷⁾

Hillebrandt az idő rövidségére való tekintettel a volt klarissza zárdában még a tél derekán megkezdte az átalakítási munkálatokat.⁹⁸⁾ Tervei szerint az épület Uri-utcai része a templommal együtt a királyi kúriának jutott, míg az országháza a zárda Sütő-utcai épületszárnyában talált új otthonra.⁹⁹⁾ A kúria épülete a megszabott időre, 1784 augusztus 20-ra el is készült,¹⁰⁰⁾ ellenben az országháza építkezése a kellő számú kőműves hiánya miatt lassabban haladt előre.¹⁰¹⁾ Az év végére csak az alsó táblának szánt nagyobbik országgyűlési terem készült el s az országos levéltár részére is csak egy boltozott helyiség volt még igénybevehető.¹⁰²⁾ Ebben a féligkész állapotban azonban komolyabb veszély is fenyegette az országgyűlési épület befejezését. Az államháztartás kevésbé kedvezően alakuló helyzete ugyanis fokozott takarékosagra készítette a birodalom kormányát s a takarékosági rendszabályok közt szerepelt többek közt a legégetőbbek kivételével a kincstári építkezések s köztük a budai országház építésének ideiglenes szüneteltetése is.¹⁰³⁾ A magyar udv. kamara azonban 1784 december 22-én kelt válaszfölterjesztésében a budai országház s különösképen a főrendi ülésterem kiépítését is azok közé az építkezések közé sorolta, amelyek folytatását és befejezését az általános szüneteltetés ellenére is szükségesnek tartotta. S miután az uralkodó a magyar kancellária javaslatára a kamara előterjesztését magáévá tette, 1785 tavaszán az országháza építkezése újra megindulhatott¹⁰⁴⁾ s az év végére teljes befejezést is nyert.¹⁰⁵⁾

Hillebrandt Ferenc Antal művészete — pályafutásának eddig legbehatóbb kutatóját idézve — egyik »legtisztább képviselője az osztrák Louis XVI-nek, a Mária Terézia- és József-korszak stílusának... Nem tartozik a XVIII. század legnagyobbjai közé. Alkotásaiból hiányzik a nagy mesterek kivételes adománya: a teremtő szellem magával ragadó ereje s az alkotó képzelet gazdagsága; egyéniségében s fennmaradt rajzaiban több a pedantéria, mint a művészi genialitás. De nagy hagyományok, alapos iskolázottság s jóízű vezérlés vezérlik munkáját: széleskörű tevékenysége és irányító tekintélye a klasszicizmusba áthajló korszak osztrák művészetének így is jelentős és jellemző képviselőjévé avatják.«¹⁰⁶⁾ A művész e képességei mellett mindenestre őszintén sajnálhatjuk, hogy a kormányzások áthelyezésével kapcsolatban adódott nagyszámú objektum átépítése keretében az uralkodónak a legszigorúbb takarékoságot előíró parancsa a legtöbb esetben alig nyújtott a mesternek lehetőséget komolyabb művészi megoldások keresésére s jobbára csak a szó legszorosabb értelmében vett átalakítási munkálatokra korlátozta. A legfőbb szempont, amelyet szem előtt kellett tartania, a célszerűség szempontja volt, a rendelkezésre álló épületeknek minél gazdaságosabb kihasználása s a munkálatoknak minél kisebb költséggel való keresztülvitele.

Így volt ez a klarisszák budai zárdájának a kúria számára kijelölt részénél is. Meg kellett egyszerűen elégednie az épületnek belső átépítésével, amint azt annak új rendeltetése megkívánta. Az uralkodó kifejezett rendelkezése értelmében az átépítésnek áldozatul esett a klarisszák szép barokk temploma is, miután szentelt jellege alól az illetékes egyházi hatóság előzetesen feloldotta volt s az apácák temetkezési helyéül szolgáló kriptáit kiürítették.¹⁰⁷⁾ Hillebrandt a templomot két közbülső mennyezet közbeiktatásával három szintre bontotta s szintenként több helyiségre osztva közvetlenül összekötötte a zárdáépület csatlakozó épületrészeivel.¹⁰⁸⁾ Utcai kapuját elfalazta s lebontotta a templom tornyát is a zárdáépület tetőpárkányzatának magasságáig. A zárdáépület Uri-utcai szárnyán az épület belső válaszfalait az első és második emeleten úgyszólván maradéktalanul lebontotta, hogy az egykori kis apácacellák helyén a kúria ügyviteléhez szükséges tanácstermeket és egyéb irodai helyiségeket a kívánt méretezésben elhelyezhesse.¹⁰⁹⁾ Egyéb hivatali helyiségek mellett az első emeleten épült a hétszemélyes tábla hatalmas tanácsterme, amelyet azonban már néhány évvel utóbb kénytelenek voltak megereszkedett mennyezetének megtámasztására egy közfallal kettéosztani.¹¹⁰⁾ Az épület földszinti részén Hillebrandt csupán annyi változtatást eszközölt, hogy az épület bejáratát annak déli végében elfalazta s helyette valamivel északabbra tört egy új boltozott s közvetlenül az épület udvarába vivő kaput.

Az egyetlen építkezés, amelynél Hillebrandt ez alkalommal magasabb művészi feladatokat tűzhetett maga elé, az új budai országháza volt. A takarékosági szempont ugyan kezét itt is megkötötte. Alkalmazkodnia kellett a meglévő, főfalaiban kész épülethez. A főfalak lebontására nem gondolhatott, holott azok megtört homlokzatvonalalaikkal nem a legkedvezőbb előfeltételeket nyújtották a művész számára. De végeredményben ünnepélyes rendeltetésű épületről lévén szó, főként az országgyűlési

termek kiképzésében tágabb lehetőségét találta a komolyabb értékű művészi célkitűzéseknek s képességei a mostoha adottságokkal is sikerrel bírkóztak meg, olyannyira, hogy Hillebrandt művészete éppen a budai országházában egyik legjellemzőbb megnyilatkozását találta meg s a XVIII. századvégi Buda egyik legmaradandóbb becsű alkotását hagyta reánk.¹¹¹⁾

Hillebrandt az épület homlokzatvonalának kellemetlen törését azzal leplezte el, hogy az épület kapubejáratát, amely a régi épület déli harmadában volt, az épület középvonalába helyezte át s azt a főhomlokzat egyszerű falsíkjaitól elütő, díszesebb rizalit-kiképzéssel vette körül, magának a kapunak pedig — a leplező hatást fokozandó — erőteljesebb tagozottságot adott. Hasonló megoldást találunk az udvari részen is: a homlokzat törését a kapubejárat mindkét oldalán kiképzett, de az elhajló homlokzatrészen ismétlődő falkiszögellések enyhítették s tompító hatásukat még két, a kiugró falrészek végében épült oszlopos boltíven nyugvó erkély is fokozta.¹¹²⁾

Az épület háromhajós monumentális kapualját, amelynek szépsége valójában csak az udvar felől nézve bontakozik ki, és az épület két végében elhelyezett lépcsőházakat Hillebrandt az épület utcai traktusának földszintjén végigfutó egyszerűbb oldalfolyosókkal kötötte össze. A két lépcsőház közül az épület északi végébe eső nagyobbik és díszesebb lépcsőház szolgált a két országgyűlési terem közös feljáromául. Maguk az országgyűlési termek az épület emeleti részében nyertek elhelyezést s mindkét emelet magasságát kitöltötték. A nagyobbik, az alsótábla részére épült terem a Sütő-utcai szárnynak mintegy kétharmadát foglalta el, míg a felsőtábla terme az épület udvari szárnyában közvetlenül az egykori templom szentélyfalához csatlakozott. A két terem közül az alsótábla terme művészi kivitelezésben messze felülmúlja a felsőtábláét, amit nyilván azzal magyarázhatunk, hogy az előbbi még az építkezések általános letiltása előtt, az 1784. esztendő folyamán készült el, amikor Hillebrandt művészi elgondolásait még nem szorították a legszűkebb határok közé a szigorított takarékosági rendszabályok.

Az országgyűlés üléstermein kívül az országházában nyert elhelyezést az ország levéltára (archivum regnicolare), a mai ú. n. régi országos levéltár, valamint az országos pénztár is. Előbbi az épületnek a kaputól északra eső két földszinti helyiségben nyert elhelyezést,¹¹³⁾ míg utóbbinak az emeleti részekben bírt helyiségeit közelebbről már nem határozhatjuk meg.¹¹⁴⁾

A rendi intézményeken kívül azonban gondoskodnia kellett Hillebrandtnak még az intézmények tisztviselőinek természetbeni lakásairól is. Közülük csak az országos allevéltárnok számára tudott az országháza emeleti részén egy 5 szobás lakást biztosítani, míg a többieket, nevezetesen az országos levéltárnokot, az országos pénztárnokot és az országház gondnokát a tulajdonképeni zárdaépület szomszédságában fekvő, de amattól elkülönített két kisebb klarissza-épületben (a mai Országház-utca 26. és Uri-utca 47. sz. épület) helyezte el. Ez a két kisebb épület alkotta volt ez időtől kezdve együttesen az ú. n. »kis országház«-at.¹¹⁵⁾

Hillebrandt építette ki a zárda-udvar déli udvari szárnyát is, amely a klarisszák idejében csak egyes részleteiben volt kiépítve.

Az országgyűlésnek Hillebrandt építette új, díszes hajléka közel egy teljes évszázadon keresztül megőrizte eredeti rendeltetését, de azt a valóságban csak alkalmasszerűleg töltötte be. Az egész korszak alatt ugyanis mindössze három országgyűlésnek szolgált színhelyéül. Termeiben zajlottak le 1790 nyarán az 1790/91-es országgyűlés első ülészakának mozgalmas ülései s itt tartották meg az 1792. és az 1807. évi országgyűléseket.¹¹⁶⁾ Annál rendszeresebben vették volt igénybe az új országháza termeit a budai jelmezes estélyek, az ú. n. redoute-ok megtartására, amelyek rendezése ez időben külön engedélyhez volt kötve s a fennállott rendelkezések értelmében az egyes nagyobb városokban csak egy meghatározott helyen voltak tarthatók.¹¹⁷⁾

Buda város közönségének kérelmére II. József mindjárt az országház építkezésének befejeztével hozzájárult, hogy a budai redoute-okat az országgyűlési termekben tarthassák meg¹¹⁸⁾ s 1786-tól kezdve azokat valóban itt is tartották meg. A redoute-tartás jogosítványából származó jövedelem élvezője Budán a város volt, amely a jogosítványt esetről-esetre, megállapított illeték ellenében a városi színház mindenkori bérlőjének adta ki.¹¹⁹⁾ A termék használatáért azonban kezdetben sem a város, sem a jogosítványt bérlő színházigazgatók nem fizettek semmit az országház fenntartási költségeit viselő országos pénztárnak. Ez így tartott 1822-ig. Ekkor azonban szükségessé vált a több évtizedes használat folytán immár meglehetősen megkopott termék általános restaurálása; főként a padozat és a festés hagyott sok kívánni valót s nem a legdíszesebb környezetet nyújtotta a budai társaság mulatságaihoz. Az engedélybérlők által kívánt javításokat azonban a jogosítvány jövedelmét élvező város nem volt hajlandó vállalni s azokat az országos pénztárra igyekezett áthárítani. Erre a nádor 1822 október 19-i felterjesztésében azt kívánta, hogy vagy mentesüljön az országháza a redoute-tartás terhétől, vagy pedig kötelezzék a várost, hogy a jogosítvány jövedelméből a termék használatáért az országos pénztárnak megfelelő díjat fizessen.¹²⁰⁾ A nádor javaslata jóváhagyásra talált s Buda városát kötelezték, hogy mielőbb gondoskodjék a redoute-ok megtartására alkalmas helyiségek építéséről s addig is az országos pénztárral méltányos évi díjban egyezzen meg.¹²¹⁾ A város külön vigadó-épületről nem tudott gondoskodni. De erre szüksége sem igen volt, mert az országos pénztárral történt megállapodás után zavartalanul használhatta az országháza termeit táncmulatságai rendezésére egészen 1861-ig. 1861-ben hosszú szünet után ismét Budára tervezték az országgyűlés egybehívását s e célra az országház termeit rendbe is hozták s bebútorozták.¹²²⁾ Az országgyűlés ugyan végül ez alkalommal sem Budán, hanem Pesten ült össze, de az előkészületek, különösképpen pedig a terméknek országgyűlési célokra történt bebútorozása következtében a budai országház termei a kiegyezésig egyelőre nem szolgáltak táncmulatságok színhelyéül.¹²³⁾

Hasonlóképpen nem változott az egész korszak folyamán az országházi épület rendeltetése egyéb részeiben sem. Az ország levéltára, az ú. n. archivum regnicolare még az Országos Levéltárba történt beolvasztása (1874) után is egészen 1923-ig változatlanul megmaradt 1785-ben kijelölt helyiségeiben.¹²⁴⁾ Megtartotta eredeti hajlékát az országos pénztár is

egészen 1857-ben bekövetkezett feloszlatásáig, amikor is helyiségeit a budai Statthaltereiateilung rendelkezésére bocsátották.¹²⁵⁾ Végül két kisebb, a helytartótanácsi levéltár részére átengedett helyiség kivételével megmaradtak a természetbeni lakások is egészen a miniszteriális korszak beálltáig.¹²⁶⁾

*

A ferencesek budai rendháza mindössze négy esztendővel élte túl a klarisszák testvérintézményét. 1786-ban II. József elrendelte a Mária-tartománybeli ferencesek rendjének feloszlatását is és a kirendelt biztosok, Sztupiczky János és Schmidt Ignác, 1786 július 22-én végrehajtották a budai rendház feloszlatását.¹²⁷⁾ Az egyházi rendeltetését veszített épületet a hozzátartozó templommal együtt II. József a magyar udv. kancellária javaslatára még ugyanazon év decemberében a kúria felügyelete alatt felállítandó országos telekkönyvi intézmény, az ú. n. provinciális tábla és a mellette létesítendő központi főlevéltár elhelyezésére rendelte.¹²⁸⁾ A szükséges átalakítások terveinek kidolgozására a budai országos építészeti igazgatóság útján Tallher József kapott megbízást, akinek terveit a hétszemélyes tábla elbírálás és döntés végett 1787 május 7-én terjesztette fel az udv. kancelláriához.¹²⁹⁾

Tallher kettős tervet terjesztett elő.¹³⁰⁾ Az egyik szerint azt javasolta, hogy a rendház földszinti helyiségei, amelyek részben nedvesek voltak, részben pedig kicsiny méreteik miatt is levéltári célokra nem jöhettek tekintetbe, magánlakásokká alakíttassanak, az emeleti részekben pedig a provinciális tábla hivatali helyiségei nyerjenek elhelyezést. Levéltárrá ez esetben a templomot építette volna át, amelyet az oldalkápolnák kibontása után két mennyezet közbeiktatásával három szintre és szintenkint több teremre osztott volna. E terv költségeire Tallher 32.489 forintot irányozott elő. Kivételre azonban ezt a megoldást nem ajánlotta. Nem pedig azért, mert a ferences rendház épülete eredeti állapotában az utcavonalon belül eső építményeivel egyáltalán nem vált a városkép előnyére. S ha már egyszer arról volt szó, hogy az épület átalakítására tetemes összeget fordítanak, Tallher inkább szerette volna, hogy némi költségtöbblettel olyasvalamit építsenek, ami a városkép szebbé tételéhez is hozzájárul. Éppen ezért egy másik megoldást javasolt. Azt nevezetesen, hogy a volt klarissza- és ferences rendházak közti telekrész két utcavonalán az országházához, illetőleg a kúria épületéhez csatlakozva egy-egy új épület-szárny építtessék. Ez az új épület kényelmes otthont nyújtott volna mind a provinciális tábla, mind pedig a mellette szervezendő központi levéltár számára, míg a ferences rendház épülete, fenntartva a provinciális tábla bővítésére, egyelőre magánlakásoknak lett volna kiadható. A templomot ez utóbbi megoldás esetében Tallher nem kívánta igénybe venni s így az akár eredeti rendeltetésének is vissza lett volna adható, amint ezt Buda városa ismételtlen kérelmezte is.¹³¹⁾ Az utóbbi terv Tallher számításai szerint 58.308 frt költséggel lett volna megvalósítható.

A bécsi udv. építészeti igazgatóság s ennek véleménye alapján a magyar udv. kancellária is — nyilván takarékosági okokból — az első terv mellett foglalt állást.¹³²⁾ Az uralkodó azonban Tallher második tervét fogadta el azzal a megszorítással, hogy annak kivitele egyelőre az érvényben

lévő általános építkezési tilalom visszavonásáig függőben tartandó s a kérdéses intézmények addig is, amint éppen lehetséges, ideiglenesen, a ferences rendház és templom épületében helyeztessenek el.¹³³⁾

Az uralkodónak ezzel az elhatározásával a volt ferences rendház is a kincstár tulajdonába ment át. 1788 február 4-én át is adták a hétszemélyes táblának¹³⁴⁾ az épületet, amelyért a vallásalap részére 37.635 frtnyi kártalanítási összeg lón megállapítva.¹³⁵⁾

A Tallher-féle terv azonban — akárcsak négy évvel korábban a klarissza-épületnél — nem valósult meg. Az uralkodó ugyanis, talán takarékosági szempontokból, talán pedig, mert a provinciális tábla és a központi főlevéltár intézményeit az újító türelmetlenségével szerette volna mielőbb működésben látni,¹³⁶⁾ csakhamar megmásította elhatározását. Az egyszer már elfogadott Tallher-féle tervet elvetve, elrendelte, hogy a kérdéses intézmények véglegesen a ferences rendház és templom meglévő épületeiben nyerjenek elhelyezést.¹³⁷⁾ Az épületek legszükségesebb átalakítását a Heppé Szaniszló budai építési igazgató által kidolgozott tervek némi módosításával a következőkép hajtották végre:¹³⁸⁾

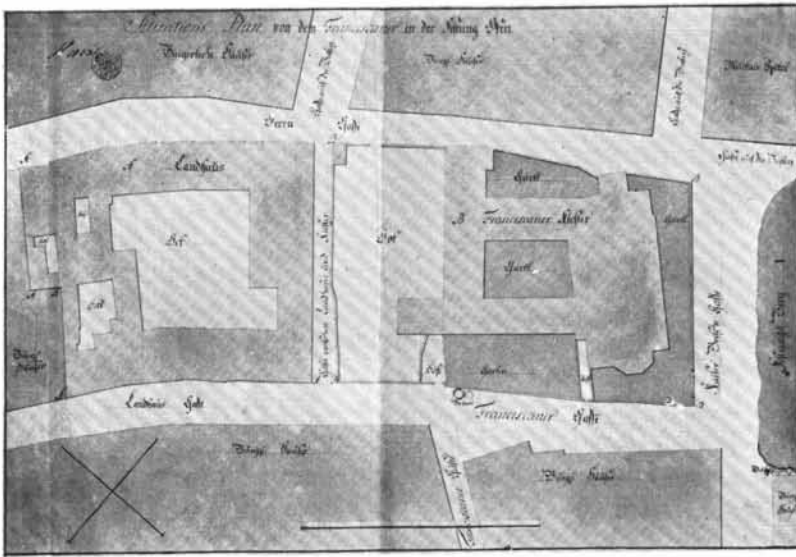
A levéltár részére kijelölt templomot két mennyezet közbeiktatásával három szintre osztották, de csak éppen a pillanatnyilag fennálló szükséglet kielégítésére, egyelőre csupán földszinti részét állványozták be. A rendházat a provinciális tábla számára rendezték be. A nagy konyhahelyiségben és a refektóriumban helyezték el a provinciális tábla folyó ügyvitele számára szükséges könyveket, amelyek alatt nyilván a központi levéltárba a különféle hiteles helyi és megyei levéltárakból beszállítandó anyag elenchusait és a fölfektetendő telekkönyvi nyilvántartásokat gyaníthatjuk. A hivatali személyzet dolgozó szobái az épület emeletén nyertek elhelyezést. Természetbeni lakást az épületben a házmesteren kívül csak egy hivatalszolga kapott, ellenben az épületnek egy részét, amelyre a hivatalok elhelyezéséhez nem volt szükség, külön utcai bejáratral és a hivatali helyiségektől teljesen elkülönítve magánosoknak adták bérbe.¹³⁹⁾

Az átalakítási munkálatokkal 1789 októberére elkészültek s a II. József által megállapított határidőre, november 1-re a két új intézmény végleges otthonát el is foglalhatta.¹⁴⁰⁾

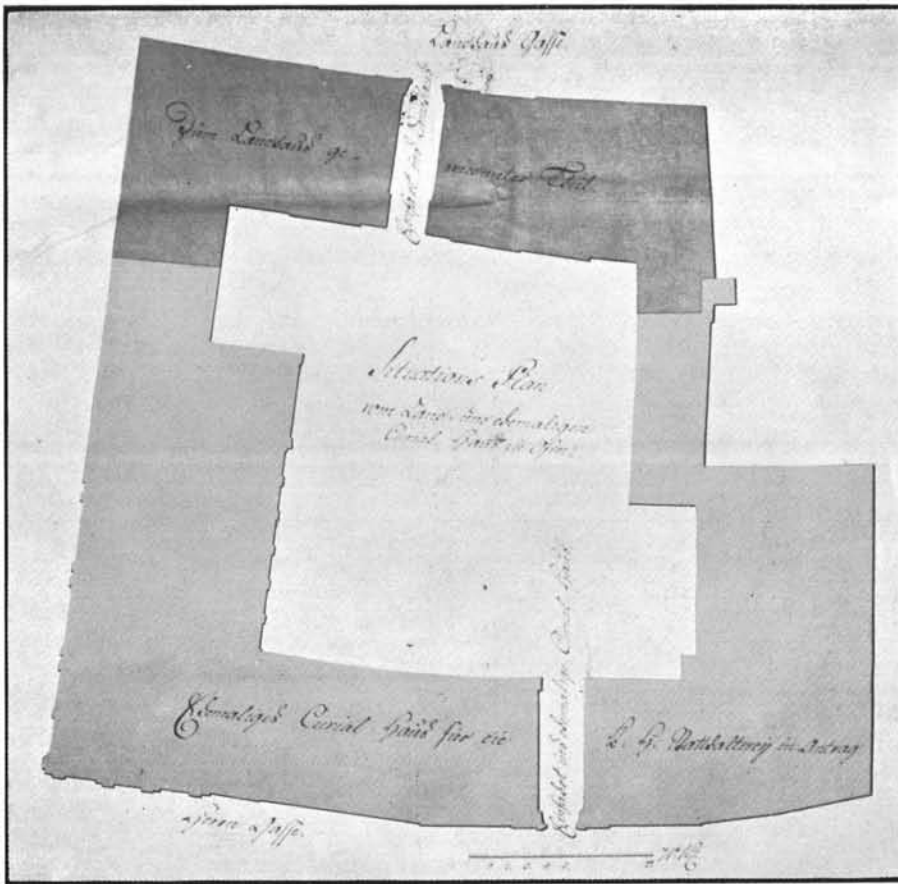
*

Az az általános rendszerváltozás, amelyre II. Józsefet élete utolsó napjaiban a nemzetnek már-már forradalommal fenyegető ellenállása kényszerítette, nem hagyta érintetlenül az ország kormányzatának II. József által életrehívott rendjét sem. Halálos ágyán, 1790 január 2-án kiadott rendelete az ország politikai és igazságügyi igazgatása terén kilátásba helyezte az 1780-ban fennállott állapot helyreállítását. E rendelet végrehajtása, majd a rákövetkező években egyrészt a rendek által kívánt, másrészt pedig felülről kezdeményezett változtatások a kormányzások elhelyezésének újabb átcsoportosítását vonták maguk után, amelyek során a volt klarissza- és ferences épületek is ismételten gazdát cseréltek.

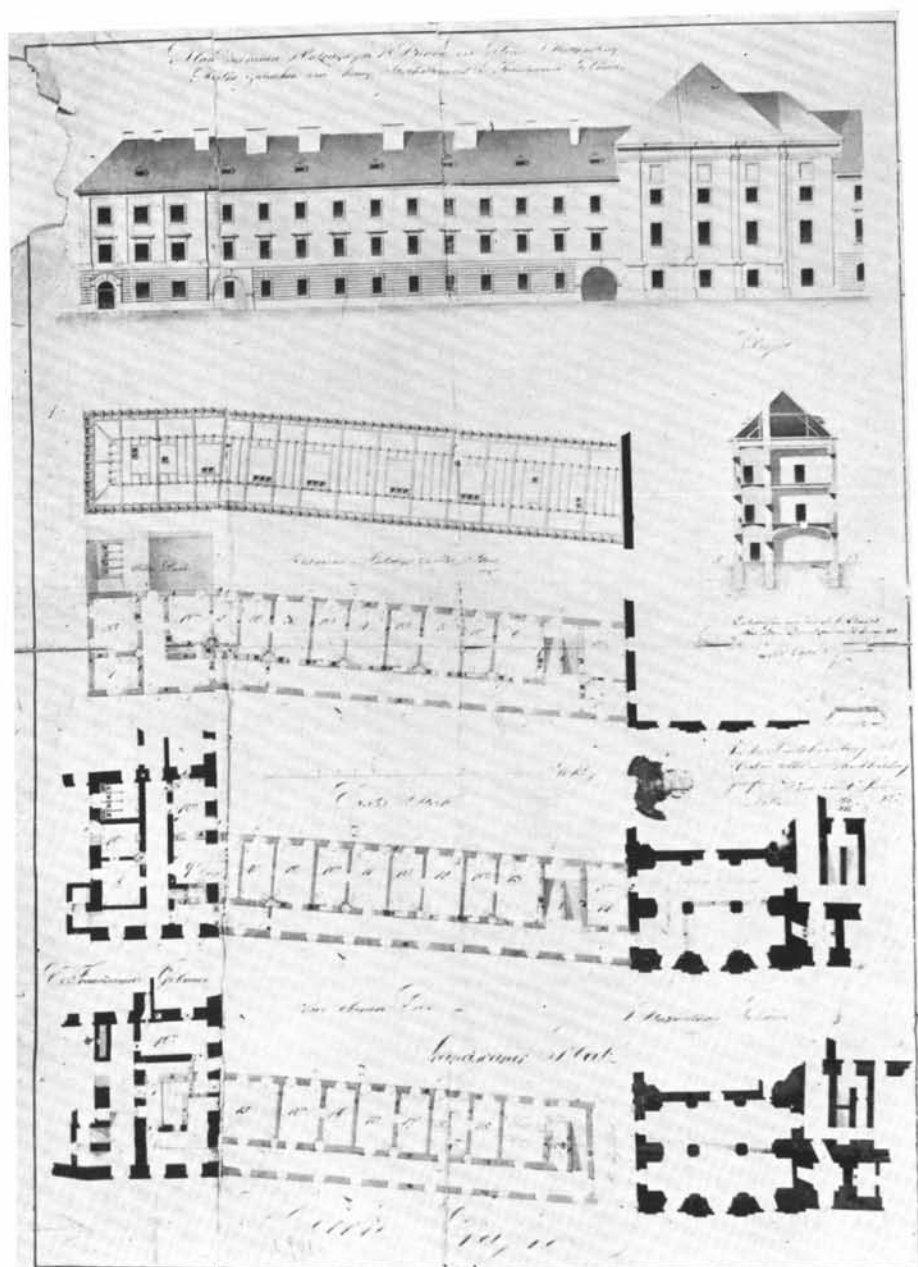
A rendi közvélemény által általános ellenszenvvel fogadott provinciális tábla feloszlátását a magyar udv. kancellária az igazságszolgáltatás régi rendjének megállapítására kiküldött kormányzékközi vegyes bizottság

13. A budai várbeli ferences-rendház helyszínrajza 1788-ból.

14. A budai országháznak és a kúria ezzel összefüggő székházának helyszínrajza 1793-ból.

15. A helytartótanács budai székháza 1822—1824. években épült Úri-utcai új szárnyának (ma Úri-utca 51.) tervrajza 1817-ből.

döntése alapján már 1790-ben elrendelte s az anyaintézmény sorsában osztozott a mellette szervezett központi levéltár is.¹⁴¹⁾

A következő esztendőben a kúria is elhagyta a II. József által kijelölt budai székházát, miután az új uralkodó a rendek kívánságára hozzájárult ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás legfőbb fóruma ismét Pestre helyeztessék vissza és ezt az 1790/91. évi országgyűlés törvényhozásilag is kimondotta.¹⁴²⁾

A megürült épületek további felhasználásáról egyelőre nem történt végleges intézkedés. A volt ferencrendi templom az 1790. évi országgyűlés alkalmából előbb a lovaggáütés, majd meg egyenesen a koronázás színhelyéül volt kiszemelve.¹⁴³⁾ A hitlevél és a rendek által további alkotmánybiztosítékul kívánt koronázás előtti törvénycikkek tárgyalásai azonban annyira elhúzódtak, hogy a koronázás késő őszre tolodott el és az országgyűlésnek időközben történt áthelyezése folytán végül is Pozsonyban zajlott le.¹⁴⁴⁾ Budán folyt le ellenben az 1792. évi koronázás, és ez alkalommal a volt ferencrendi templom szolgált annak színhelyéül.¹⁴⁵⁾ 1796-ban az uralkodó véglegesen döntött a templom további sorsáról, amikor is azt a budai polgárság kérelmére visszaadta eredeti egyházi rendeltetésének.¹⁴⁶⁾ Ezzel a templom története végleg különvált a továbbra is kincstári tulajdonban maradt s világi célokat szolgáló rendház történetétől.

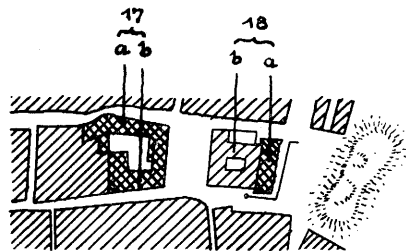
A ferences rendház épülete a provinciális tábla föloszlatása után közel egy esztendeig üresen állott, míg végül 1791 januárjában a budai főhadparancsnokság foglalta el az épületet. Utóbbi eladdig a királyi palotában volt elhelyezve, itteni helyiségeit azonban kénytelen volt az új nádor és királyi helytartó, Sándor Lipót főherceg udvartartása részére átengedni.¹⁴⁷⁾ A főhadparancsnokság csak néhány rövid évig lakta a ferences rendház épületét. 1794-ben a helytartótanács és a visszaállított kamara hivatalainak elkülönítésével kapcsolatban az ismét gazdát cserélt.

A helytartótanács és a magyar udv. kamara egyesítése (1785) óta a helytartótanács az eredetileg a kamara székházául kijelölt volt jezsuita-rendházban (a mai régi pénzügyminisztérium) volt elhelyezve. A magyar udv. kamarának 1791-ben történt visszaállítása után azonban ismét szükségessé vált, hogy a két kormányzék mindegyike megfelelő hajlékot kapjon.¹⁴⁸⁾ A kérdés megoldása nem volt könnyű. Választék épületekben nem igen volt. A helytartótanács számára eredetileg kijelölt épület, a jezsuiták egykori konviktusa, a két kormányzék egyesítése óta a hivatal-elnök természetbeni lakásául szolgált s az idő szerint gróf Zichy Károly országbíró lakta.¹⁴⁹⁾ A királyi kúria üresen álló épülete — a volt klarissza-rendház Uri-utca felé eső része — volt úgyszólván az egyedüli épület, amelyben a két kormányzékhez fogható hivatali apparátus úgyahogy elhelyezhető lett volna. Sőt magában még az sem volt elegendő a két kormányzék bármelyikének befogadására.¹⁵⁰⁾ Viszont számottevőbb építkezésről, a meglévő épület bővítéséről a háborús állapotra való tekintettel szó sem lehetett.¹⁵¹⁾ Ily körülmények közt érthető, hogy mindkét kormányzék idegenkedett a kamarai épülettel szemben szűkösebb elhelyezkedési lehetőségeket hozó költözéstől s az előzetes tárgyalások során a kúria épületét lehetőleg a másíknak igyekezett juttatni.¹⁵²⁾

A döntés végül is hosszadalmas tárgyalások után úgy szólt, hogy a kamara kapta meg a volt szemináriumi s konviktuális¹⁵³⁾ épületet, a helytartótanács pedig a kúria volt székházát s ehhez még a ferencesek volt rendházát is, míg a főhadparancsnokság a volt karmelita kolostorba költözött.¹⁵⁴⁾

Új székházában a helytartótanács a következőképp helyezkedett el:

A kúriai épület földszintjére került a regisztratúra négy tanácsosi irodával; azonkívül lakásokat is rendeztek itt be a hivatali szolgálatszemélyzet számára. Az első emeleten volt a tanácsterem egy másik, bizottsági ülésekre szánt kisebb teremmel együtt, továbbá két tanácsosi iroda, valamint az iktató és kiadó helyiségei. A második emelet nem minden tekintetben

16. A budai várbeli országház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1805-ből.

kielégítő helyiségei új közfalak vonásával 11 tanácsosi irodának lettek volna átalakítandók. S ugyanitt nyertek elhelyezést a kir. biztosoktól, főispánoktól származó iratok és a volt horvát helytartótanács régi regisztratúrája. A ferences rendház épületébe a számvévőség és az alapítványi főpénztár került.¹⁵⁵⁾ Az utóbbi épület valóságos birtokbavétele azonban némi halasztást szenvedett az időközben leplezett Martinovics-összeesküvés következtében, amelynek letartóztatott részt-

vevőit, illetőleg elítélteit 1795 júliusáig itt tartották fogva.¹⁵⁶⁾

A helytartótanács beköltözésével mind a klarissza-zárda, mind pedig a ferences rendház rendeltetése állandósult. Ettől az időponttól kezdve egészen napjainkig ez épületek — az országháza kivételével — megszakítás nélkül a politikai kormányzat központi szerveinek székházául szolgáltak. 1805-ben a Marczibányi-féle alapítvánnyal kapcsolatban fölmerült ugyan annak terve, hogy a ferences rendház épületét engedjék át az alapítandó irgalmas konvent részére, az alapító kívánsága azonban nem volt teljesíthető, mivel az itt elhelyezett hivatalok részére más megfelelő épület nem állott rendelkezésre.¹⁵⁷⁾

A közigazgatásnak a XVIII. század óta rohamosan növekedő ügyforgalma s irattömegei következtében a helytartótanácsnak 1794-ben kijelölt otthona alig két évtized múltán már szűknek bizonyult. Az irodahelyiségekből egyre többet kellett átengedni az irattár és a kezelőhivatalok irattömegeinek elhelyezésére. Olyannyira, hogy 1810 táján már azt is kénytelenek voltak a helytartótanácsnál eltérni, hogy a tanácsnokokhoz beosztott irodai segédszemélyzet a saját lakásán végezze írásbeli munkáit. Az egyre nagyobb méreteket öltő helyhiány végül is 1817-ben arra indította a nádort, hogy az uralkodónak javaslatot tegyen a helytartótanács épületének kibővítésére.¹⁵⁸⁾ Az államháztartás zilált pénzügyi viszonyai miatt a nádor javaslata egyelőre nem talált meghallgatásra.¹⁵⁹⁾ Ismételt közbelépésére csak öt esztendővel utóbb engedélyezte az uralkodó az építkezést, amelynek 31.300 frtra rúgó költségeit az 1823. és 1824. évekre kellett elosztani.¹⁶⁰⁾ Az országos építkezési főigazgatóság tervei¹⁶¹⁾ szerint egyszerű kivitelben, de a kor jellegzetes neoklasszikus ízlésében

1824 tavaszára épült föl a helytartótanács székházának új szárnya, a mai Uri-utca 51. számú épületszárny. (1. sz. képen I—K—L—M).¹⁶²⁾

A nádor által nagy nehezen kicsikart¹⁶³⁾ építkezés alig húsz esztendőre oldotta meg a helytartótanács helyszükségletét. Az 1846—47. évek folyamán már ismét folynak a tárgyalások az épületek újabb bővítéséről. A helytartótanács tanulmányi biztosságával egyesített központi könyvvizsgáló hivatal, a közlekedési bizottmány, a számvevőség és az irattár helyszükséglete okoz gondot. Ez alkalommal a számvevőség épületének (a volt ferencendi kolostor) egy második emelettel való fölemelését hozzák javaslatba.¹⁶⁴⁾ Mielőtt azonban az építkezés ügyében még döntés történt volna, bekövetkeztek az 1848. esztendő mozgalmas eseményei, amelyek a tervbevett építkezés ügyét legalább is ebben a formában örökre eltemették.

*

A dikasztériális rendszer megszűntével, az első magyar felelős minisztérium kinevezése után a budai országháza és a megszűnt helytartótanács épületei részben az egyes minisztériumoknak nyújtottak hajlékot, részben pedig az ekkor szervezett »közös álladalmi levéltár«-ban összevont különféle hatósági levéltárak elhelyezésére szolgáltak. A 48-as korszak e rövidéletű központi levéltári intézete a helytartótanács, a magyar és erdélyi kancelláriák levéltárait, valamint az ország levéltárát (a rendi archivum regnicolare-t) egyesítette magában. Ezek az országháza helyiségeiben és a volt helytartótanácsi főépület (a volt klarissza-rendház Uri-utcai része) egyes részeiben nyertek elhelyezést.¹⁶⁵⁾

Budának a honvédsereg által történt megvívása előtt, 1849 első hónapjaiban, január 8-tól április 22-ig, a volt helytartótanácsi főépület falai közt őriztette Windischgrätz herceg Batthyány Lajost, Magyarország első felelős miniszterelnökét s utóbb április havában vele együtt gróf Károlyi Györgyöt és báró Jovich tábornokot is.¹⁶⁶⁾

Az ostrom alkalmával a kormányhatósági épületeket súlyosabb kár nem érte. Mindössze az ú. n. kisebbik országház Országház-utcai épületét (ma Országház-utca 26.), amelyben azelőtt Kovachich József orsz. levéltárnok lakott, gyújtották föl az ostromló lövegek.¹⁶⁷⁾

*

A szabadságharc elbukása után, az abszolutisztikus kormányzat idején, a helytartótanács egykori hajlékát legnagyobb részben a magyarországi központi kormányzerv, a Statthaltereien für Ungarn, illetőleg 1853-tól kezdve a budai Statthaltereiabteilung, majd 1861-től 1867-ig a visszaállított helytartótanács hivatalai foglalják el. Az egykori klarissza-zárda Uri-utcai részének (a mai Uri-utca 49. sz. épületnek) az utcai szárnyában találjuk 1853-ban a budai Statthaltereiabteilung alelnökének természetbeni lakását, az elnöki osztályt és a segédhivatalokat, míg az épület udvari szárnyában a volt helytartótanács levéltára talált elhelyezésre. Az 1823—24-ben épült Uri-utcai új épületszárnyat az egyes ügyosztályok irodái foglalták el.¹⁶⁸⁾ A volt ferences épületet pedig továbbra is az alapítványi főpénztár tartotta meg hajlékálul;¹⁶⁹⁾ de mellette itt helyezték el utóbb az országos főtörvényszék egy részét is.¹⁷⁰⁾

1856-ban mind az alapítványi főpénztárt, mind az országos pénztárt megszüntették s munkakörüket felosztották az egyes tartományi pénztárak (Landeskassen) között.¹⁷¹⁾ A budai Statthaltereiabteilung ekkor hivatkozással nagyarányú helyszükségletére igényt támaszt az alapítványi főpénztár helyiségeire.¹⁷²⁾ Minthogy azonban e hatóság fölszámolása huzamosabb ideig tartott, egyelőre csak az országos pénztár helyiségeit kapta meg.¹⁷³⁾

1861-ben az abszolutisztikus kormányzat enged addigi ridegségéből. Az ország politikai igazgatása a Statthaltereiabteilung-ok megszüntetésével ismét a visszaállított helytartótanácsnál összpontosul, amely helyileg is régi budai hajlékát foglalja el. Az újból életrehívott kormányzék működése azonban már rövidebbre volt szabva. Alig hat esztendei tevékenység után, a kiegyezéssel, átadta helyét a parlamentáris kormányzat szakminisztériumainak.

*

A kormányzatnak miniszteriális formája a megelőző dikasztériális rendszerrel szemben a kormányzati apparátusnak nagymérvű megduzzasztását hozta magával: a korábbi 3—4 kormányzék helyébe 10—12 teljesen önálló ügyvitellel rendelkező kormányzerveletet állított. A központi kormányzerveletnek ez a tetemesen megnövekedett státusa természetesen nem találhatott megfelelő elhelyezésre a megszüntetett kormányzések épületeiben s mindjárt berendezkedése legelején a helykérdés súlyos problémája elé állította az új rezsimit. Megfelelő középületek hiányában a bajon egyelőre úgy segítettek, hogy a magánházak egész sorát bérelték ki a miniszteriális hivatalok egy részének elhelyezésére.

A minisztériumok első berendezkedése során a volt helytartótanács székházának épületeit és az országházát három minisztérium, nevezetesen a belügy-, a vallás- és közoktatásügyi, valamint a közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium számára jelölték ki.¹⁷⁴⁾

A belügyminisztériumnak jutott az egykori ferences rendház épülete 39 helyiséggel s 67 ablakkal. Továbbá 21 helyiség 32 ablakkal a helytartótanácsi székház Uri-utcai újabb szárnyának (az Uri-utcai 51. számú épületnek) a földszintjén s II. emeletén és 32 helyiség 49 ablakkal az országházában. Az országházbeli helyiségek azonban tulajdonképpen a belügyminisztérium hatósága alá rendelt különféle levéltárak (archivum regnicolare, az orsz. számvevőség, a helytartótanács levéltára) elhelyezésére és az országos levéltárnok természetbeni lakásául szolgáltak. Ezeket a helyiségeket is hozzászámítva a belügyminisztériumnak összesen 91 helyiség jutott 157 ablakkal.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium az egykori klarissza-zárda Uri-utcai részében (a mai Uri-utcai 49. sz. épületben) 37 helyiséget kapott 58 ablakkal és további 7 helyiséget 13 ablakkal a szomszédos újabb szárnyban (Uri-utca 51.).

Végül a közlekedési és közmunkaügyi minisztérium számára ugyancsak a volt klarissza-épület Uri-utcai részében (Uri-utca 49.), a földszinten, I. és II. emeleten, 41 ablakkal 31 helyiséget jelöltek ki.¹⁷⁵⁾

A budai »országház«-ban¹⁷⁶⁾ kijelölt helyiségek azonban korántsem voltak elégségesek ahhoz, hogy a három minisztérium hivatalait maradéktalanul befogadják. Mind a belügy-, mind a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nagyobbik fele kiszorult a főépülettől különálló bérházakba.¹⁷⁷⁾ A közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium is három különböző épületben volt elhelyezve.¹⁷⁸⁾ A helyhiány olyan nagy volt, hogy pl. a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik ügyosztályát istállókból átalakított helyiségekben helyezték el.¹⁷⁹⁾

Bármennyire nagy és nehezen kielégíthető volt is azonban az újonnan felállított minisztérium helyszükséglete, az országgyűlésnek egykor Hillebrandt építette díszes hajlékát ez első berendezkedés során nem követelte áldozatul.¹⁸⁰⁾ A belügyminisztérium, amelynek hatáskörébe az országháza gondozása tartozott, ez alkalommal még a legteljesebb mértékben méltányolta az országgyűlési termek művészi értékét s azokat 1867 augusztus 17-én kelt rendeletével táncmulatságok rendezésére ismét Buda város közönségének rendelkezésére bocsátotta.¹⁸¹⁾

A minisztériumi hivataloknak a berendezkedés során nyert elhelyezése legfeljebb pillanatnyilag elégíthetett ki, amíg az volt a legfontosabb, hogy az új kormányzati gépezet úgy-ahogy, de mielőbb megkezdje működését. Huzamosabb ideig azonban nem volt fenntartható. A szűkös elhelyezés semmi lehetőségét nem nyújtotta a kormányzati apparátus fejlesztésének. Az egyes minisztériumok hivatalainak több különálló épületben történt elhelyezése nehézkessé, vontatottá tette az ügyek intézését. S végül nem éppen csekély megterhelést jelentett a kincstár számára a minisztériumok részére bérelt helyiségek után fizetett évi bér sem, amely pl. a belügyi, a vallás- és közoktatásügyi, a honvédelmi és a horvát tárcánál 1870-ben együttesen 41.916 frt 70 kr.-t tett ki.¹⁸²⁾

Mindezek a hátrányok már kezdettől fogva időszerűvé tették az egyedüli kielégítő megoldást: megfelelő minisztériumi székházak építését. A gondolat alig két esztendő múltán valóban fel is vetődött és éppen a volt helytartótanácsi, vagy amint ekkor már általában az egész épület-tömböt nevezik, az országházi épülettel kapcsolatban legalább részben meg is valósult.

1869 május 1-vel az egyik bérelt házat, amelyben a belügyminisztérium több ügyosztálya volt elhelyezve s amely egyben a belügyminiszter természetbeni lakásául is szolgált; a honvédség főparancsnokává kinevezett József főherceg rendelkezésére kellett bocsátani. A hajlékukat veszített belügyminisztériumi ügyosztályok elhelyezésével foglalkozva, a minisztertanács 1869 január 27-i ülésében elhatározta, hogy a belügyi, a vallás- és közoktatásügyi, valamint a közlekedés- és közmunkaügyi tárcáknak négy, illetőleg három-három különálló épületben elhelyezett hivatalait az ügyvitel megkönnyítése érdekében egy-egy épületben vonja össze és hogy e célra a helytartótanácsi, a tárnoki és a plébánia-templomon túl fekvő kamarai épületet kibővíti.¹⁸³⁾

A minisztertanács e határozata az érdekelt minisztériumok közt lefolyt kölcsönös tanácskozások után a volt helytartótanácsi székház kibővítésében, illetőleg átalakításában konkretizálódott. A technikai elő-

munkálatokkal megbízott közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium Kauser és Frey építészeket szólította föl a szükséges tervek kidolgozására.

A tervező építészek a minisztériumok helyszükségletét a telektömb szabadon álló utcavonalainak beépítésével és egy emeletráépítéssel vélték kielégíthetni.¹⁸⁴⁾ A két új szárny közül a nagyobbik, háromemeletesnek tervezett épületet a teleknek az Országház-utcai oldalára helyezték a helyőrségi templom és a régi budai országháza épülete közé, a másodikat pedig az Uri-utcai oldalra a teleknek a helyőrségi templom és az 1823—24-ben épült szárny által határolt vonalára. Ezzel szemben az egykori ferences rendház két párhuzamos udvari szárnya közül az Országház-utca felé eső keleti szárnyát lebontásra ítélték, miután ez beleesett a tervezett új Országház-utcai szárny vonalába. Végül egy újabb emelettel lett volna bővítendő az ú. n. kis országháznak Országház-utcai épülete (a mai Országház-utca 26. számú épület). Az így kiépített »Országház« a tervező építészek elgondolása szerint négy minisztérium elhelyezésére szolgált volna. Az új háromemeletes épületet a csatlakozó udvari épületekkel (a ferences rendház megmaradt két szárnyával) a belügyminisztériumnak, a régi országházát — a termek érintetlenül hagyása mellett — a honvédelmi minisztériumnak, a kis országházat a horvát minisztériumnak, az Uri-utcai épületszárnyakat pedig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak szánták. Az egykori klarissza-zárda udvari szárnyában a levéltárak nyertek volna elhelyezést.¹⁸⁵⁾

A tervek a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter által egybehívott miniszterközi bizottság elé kerültek. Miután az érdekelt minisztériumok kiküldöttei a tervbevetett építkezések ellen semmi lényeges kifogást nem emeltek és így találták, hogy a bemutatott tervek kivitele esetén az egyes minisztériumok helyszükséglete ki lesz elégíthető, a miniszterközi bizottság 1869 május 9-i ülésében az építkezés haladéktalan megkezdése mellett foglalt állást. Ugyanakkor elhatározta a bizottság, hogy az építkezési munkálatokat részletes költségvetés hiányában az ennek pótlására megállapítandó egységárak alapján alkuegyezményi tárgyalás útján adják ki s arra a legjobb hírvű és egyben legmegbízhatóbb budapesti építőmestereket: Wechseltmann Jánost, Diescher Józsefet, Wagner Jánost, esetleg Hofhauser Lajost és Knabe Ignácot hívják meg. Az építkezési munkálatok művezetésére a bizottság a tervező építészeket hozta javaslatba, akik mellé a bontási és építkezési munkálatok számszerű ellenőrzésére a közmunkaügyi minisztérium egyik mérnöke volna kirendelendő.¹⁸⁶⁾

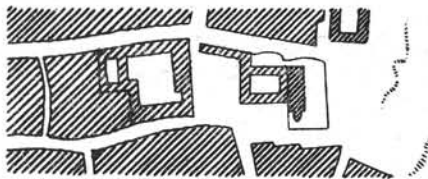
Mielőtt azonban az építkezéshez fogtak volna, annak útjából egyelőre nem látott akadályt kellett még elhárítani. Buda városa ugyanis neszét vevén az államkincstár építkezési terveinek, váratlanul igényt támasztott az Országház-utca felől beépítetlenül állott területre, mint közterületre.

Tudjuk, hogy az Uri- és Országház-utcák által határolt telektömbnek az egykori klarissza-zárda épületétől a volt ferences rendház épületéig, illetőleg a mai helyőrségi templomig terjedő része — egy a klarisszák temploma s rendháza felől hagyott keskeny keresztutca leszámításával — teljes egészében a ferences rendház tartozéka volt s a rendház felosztása után azzal együtt a vallásalap, majd pedig a kincstár tulajdonába ment át. Az egész telket eredetileg körfal zárta körül, amelyet azonban a XVIII.

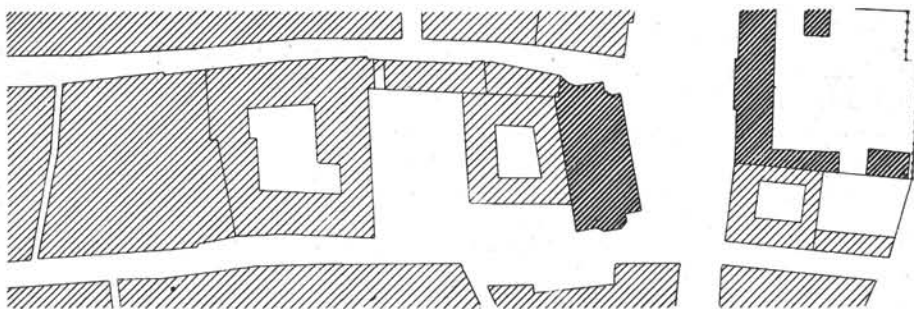
század végén lebontottak¹⁸⁷⁾ s a beépítetlen terület közhasználatát hallgatólagosan megengedték, sőt azon még egy közkutat is emeltek. A területet ettől fogva Ferencsek tereként jelölik, de közhasználatá egyelőre nem csorbította a kincstár tulajdonjogát. 1823-ban például, amikor a helytartótanácsi székház bővítésére e telekrész Uri-utcai oldalán az új épületszárnyat emelik, a városnak eszeágába sem jut, hogy a kincstár tulajdonjogát vitássá tegye.

Másként fordult a helyzet 1869-ben. Alig hogy az építkezési terveknek híre ment, Buda városa azonnal jelentkezett tulajdonjogi igényeivel s a területet csak megfelelő kártalanítás ellenében volt hajlandó a kincstár rendelkezésére bocsátani. Az évtizedes közhasználaton kívül Buda városa főként arra hivatkozott, hogy a kérdéses terület a telekkönyv felfektetése alkalmából

nem lett a kincstár javára telekkönyvezve, illetőleg, hogy az mint városi köztér telekkönyvezés tárgyát nem is képezte. Az igazságügyi miniszter nem találta ajánlatosnak, hogy a kérdés a kincstár részéről peres útra vitessék s javaslata értelmében az valóban a két fél által kötött méltányos egyességgel nyert elintézés. Az egyesség értelmében Buda városa a kérdéses $876\frac{1}{6}$ □-öl kiterjedésű területet 15.000 forint vételárért, a rajta állott közkúttal együtt, átengedte a kincstárnak. Ezzel szemben a kincstár a megállapított vételáron fölül még arra is kötelezte magát, hogy a területtel átvett közkút helyett a primási palota melletti utcaközben és a Bécsikapu-téren saját költségén másik két közkutat épít és hogy az országházbeli nagy termet a hozzátartozó mellékhelyiségekkel együtt — amennyiben azokra szüksége nem lesz — esetről-esetre Buda városának

17. A budai várbeli országgház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1823-ból.

18. A budai várbeli országgház és kormányhatósági székház helyszínrajza az 1850-es évekből.

a rendelkezésére bocsátja farsangi multságok rendezésére. A város a kincstártól megszerzendő engedély tartamára e termeket ingyen vagy pénzért másnak is átengedheti, de az esetleges károkért tartozik a kincstárt kártalanítani. Viszont akár farsangi bálókra, akár más nyilvános célra

a termet a kincstár is szabadon használhatja, anélkül, hogy e használat fejében a város a kincstárral szemben bárminő követelést támaszthatna.¹⁸⁸⁾

Miután a fenti egyességgel a telek kérdése a kincstárra nézve megnyugtató megoldást nyert és a tervezett építkezéseknek eredetileg 423.000 forintban előirányzott költségeire az 1870. évi állami költségvetés keretében a pénzügyi tárca terhére 400.000 forint-t beállítottak, az építkezés az 1870. év folyamán a volt ferences rendház keleti szárnyának lebontásával és az Országház-utcai háromemeletes épületszárny építésével megindult. Az építkezési munkálatokat Hofhauser Lajos építőmesternek adták ki s azok művezetésével a tervező építészeket, ellenőrzésével pedig Jeney Henrik főmérnököt bízták meg.¹⁸⁹⁾

1872-re mind az Országház-utcai háromemeletes épület, mind pedig az Uri-utcai kétemeletes toldalékszárny elkészült.¹⁹⁰⁾ Az eredeti építkezési program további részeinek megvalósítása azonban súlyos akadályokba ütközött. A részletes költségvetésnek az általános előirányzat és a vállalkozókkal szemben kikötött egységarak alapján történt kidolgozása után kitűnt ugyanis, hogy a tervbevetett munkálatok valóságos költségei az eredeti előirányzatot tetemesen felülmúlják. Az általános költségelőirányzat 423.225 forintnyi végösszegével szemben ugyanis a részletes költségvetés 839.272 forint-ra rúgott.¹⁹¹⁾ Azonkívül mihamar kitűnt, hogy az érdekelt minisztériumok sem találnának a részükre kijelölt helyiségekben kielégítő elhelyezést. Utóbbi nehézséget a helyszükséglet megállapításánál tanúsított fogyatékos körültekintés mellett főképen a képviselőház 1871 január 26-án hozott 2088 számú határozata okozta. E határozat utasította a kormányt, hogy a Bécsből leszállítandó magyar és erdélyi kancelláriai levéltárakat, a kincstári levéltárat, a helytartótanács levéltárát, valamint az erdélyi kormányzések levéltárait egy egyetemes levéltári intézet, a felállítandó Országos Levéltár kebelében egyesítse s azokat a Budán épülő »országház«-ban helyezze el. A levéltárak e tervezett összpontosítása a levéltári célokra igényelendő helyiségek számát a hivatali szükséglet rovására tetemesen megduzzasztotta s az egész elhelyezési tervet felborította.¹⁹²⁾

Hogy a megnövekedett helyszükségletet valamiképp kielégíthessék, a közlekedési és közmunkaügyi minisztérium által 1871 január 28-ra egybehívott miniszterközi bizottság azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az eredeti program kibővítésével az Uri-utcai, eredetileg kétemeletesnek szánt szárnyat is háromemeletessé építsék ki. E kibővített építkezési terv megvalósítása esetén az Országos Levéltár kapta volna a volt klarissza-rendház északi udvari szárnyának nagyobb részét és az Országház-utcai új háromemeletes épület alagsorát. A belügyminisztériumnak jutott volna az Országház-utcai új épület csatlakozó udvari szárnyakkal, míg az Uri-utcai épületeknek a helyőrségi templomtól a volt klarissza-templomig terjedő részét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, többi részét pedig a kisebbik országközi teremhez csatlakozó helyiségek egy részével együtt a honvédelmi minisztérium foglalta volna el. A horvát minisztérium számára megmaradt volna az eredetileg kijelölt kisebbik országközi terem.

A kibővített építkezési terv költségeit a miniszterközi bizottság 1,082.000 forint 78 krajczár-ban irányozta elő.¹⁹³⁾ A pénzügyminiszter azonban az eredetileg előirányzott költségvetési keret minden további felemelésétől

ridegen elzárkózott¹⁹⁴⁾ s így a szükséges anyagi fedezet hiányában nemcsak hogy a bővített tervet kellett elejteni, hanem még a valamivel szűkebb keretek között mozgó eredeti építkezési program sem volt teljes egészében kivihető. Végeredményben örvendeni kellett, hogy a hihetetlenül elszámított általános költségvetés mellett legalább a két megkezdett épületszárny építkezése be volt fejezhető.

Az építkezési terv megcsonkítása természetesen fölborította az eredeti elosztási tervet is. Az eredetileg négy minisztérium elhelyezésére számbavett épülettömb a két új épületszárny elkészültével mindössze két minisztérium, nevezetesen a belügy- és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, valamint az előbbi fennhatósága alá tartozó Országos Levéltár közt osztatott meg. A belügyminisztérium kapta az Országház-utcai épületeket és az egykori ferences rendházból megmaradt udvari épületszárnyakat, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium pedig az épülettömb Uri-utcai felét, míg az Országos Levéltár helyiségeit a klarissza-rendház udvari szárnyában, a régi országháza egyes részeiben és az Országház-utcai új háromemeletes épület alagsorában jelölték ki.

A vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak a nyolcvanas években történt kiköltözése után helyiségein részben a közigazgatási bíróság, részben pedig a belügyminisztérium és az Országos Levéltár osztozott, amely birtokállapot azután egészen 1923-ig, az Országos Levéltárnak új székházába történt átköltözéséig, fennállott.

A Kauser és Frey-féle építkezési terv csonka kivitelének egyik legsajnálatosabb következménye volt, hogy ennek folyományaként a Hillebrandt-féle díszes országgyűlési terem is áldozatul esett a minisztériumok helyszükségletének. A belügyminisztérium az országgyűlési termet jellegének megfelelően eredetileg reprezentatív célokra kívánta fenntartani. 1870-ben azonban mégis igénybevették a lebontásra kerülő épületszárnyból kiköltözött belügyminiszteri irattár és kiadó elhelyezésére. Az irattár itteni elhelyezését csak ideiglenesnek tekintették. Az építkezési program fölborulásával azonban a teremnek ez a mind multjához, mind műértékéhez méltatlan igénybevétele a szükség kényszerítő hatása alatt állandósult s az iratkezelés és elhelyezés gyakorlati szempontjai mihamar sajnálatos megrongálásához vezettek. Eredeti mennyezetét elbontották és tűzbiztonsági okokból, szegecselt tartókon nyugvó köldökgereadás síkmennyezettel helyettesítették. A helykihasználás érdekében pedig még az erkély-korlátokat is eltávolították. Azonkívül a fölépcsőházban egy az új épülethez vezető erkélyt építettek, amely csak a legutóbbi restaurálás alkalmával bontatott le.¹⁹⁵⁾

*

A méltatlan sors nem jelentette Hillebrandt műalkotása számára az enyészetet.

Amikor 1923-ban a közigazgatási bíróság és az Országos Levéltár kiköltözésével a belügyminisztérium hivatalainak helyínsége megszűnt, az illetékes tényezőknel mindjárt felvetődött a gondolat, hogy a hazai talajba plántált Louis XVI.-izlés ez egyik legsikerültebb emléke helyreállíttassék. Rakovszky Iván belügyminiszter kezdeményezésére a Mű-

emlékek Országos Bizottságának bevonásával az erre vonatkozó tárgyalások csakhamar meg is indultak. A szükséges fedezetet az 1928—1929. évi állami beruházások keretében sikerült biztosítani, amikor is a helyreállítási munkálatokat Scitovszky Béla minisztersége idején megkezdették.

A restaurálás terveinek elkészítésére Lechner Jenő egyetemi tanár, műépítész kapott megbízást, aki mint a Műemlékek Országos Bizottságának tagja, már az előkészítő tárgyalásokból is kivette részét.

Lechner Jenő a rábízott feladat megoldásában arra törekedett, hogy Hillebrandt művét mind művészi kiképzésben, mind pedig belső berendezésében lehetőleg csorbítatlanul megőrizze. A monumentális (33 m hosszú) díszterem — a restaurálási munka tulajdonképeni magva — csaknem régi formájában született újjá. Csupán az új mennyezet hirdeti az avatott restaurátor egyéni, de kongeniális elgondolását, amelynek három mezőre tagolt síkja szerencsésen enyhíti a terem vonalának zavaró törését. De már a falak körül futó emeleti ballusztrádót tartó konzolok érintetlenül megmaradtak abban a kiképzésben, amint azokat Hillebrandt főnök ízlése korának levélfűzéses divatjában megalkotta.

Ugyancsak megmaradt Hillebrandt elgondolásában a Louis XVI. hazai változatában kiképzett két lépcsőház is.

A művészi feladat megoldása mellett gondja volt Lechner professzornak a reprezentatív alkalmakkor szükséges megfelelő helyiségekre is és a rendelkezésre állott szomszédos helyiségekből a nagy termet két további kisebb teremmel egészítette ki.

A helyreállítási munkálatokat Havas Sándor építész végezte 1928 tavaszától 1929 nyaráig.

A régi fényében helyreállított terem felavatása 1929 május 23-án ment végbe.

Paulinyi Oszkár

¹⁾ L. az 1. számú képen közölt helyszínrajzot.

²⁾ A helyreállítási munkálatok közelebbi ismertetését a m. kir. belügyminiszterium elnöki osztályának összeállításában lásd a 49—50. l-on.

³⁾ A m. kir. belügyminiszterium és a m. kir. Országos Levéltár budai várbeli épületeinek a Műemlékek Országos Bizottsága tulajdonában levő alaprajzi felvétele 1923-ból nem egészen megbízható.

⁴⁾ E tekintetben igen tanulságosak *Dernschwam Jánosnak*, a Fuggerek magas humanista műveltséggel rendelkező faktorának személyes észleletekre támaszkodó élesszemű megállapításai: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Kleinasien*, herausgeg. von Franz Babinger (Studien zur Fuggergeschichte, Heft 7) München—Leipzig, 1923.

⁵⁾ A fentiekben *Károlyi Árpád* előadására támaszkodunk, aki Buda és Pest visszavívásáról írott művében nagy gonddal rostált adatokból szemléletes leírását nyújtja Buda városképeinek, társadalmi s gazdasági állapotának a visszavívó ostrom előestéjén: Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest 1886; egyéb elszórtan található adatai mellett főként a 196. s köv. és a 417. lapokon; utóbbi helyen a Koháry-idézet is.

⁶⁾ »Zaiger über die Vöstung anno 1696«, Buda várbeli városrészének első telekkönyvi felvétele a visszavívás után: Budapest szkf. levéltára, Budai kamarai telekkönyvek 5. — Kivonatosan, a telkek sorszáma és a tulajdonosok személyére vonatkozó bejegyzésekre szorítkozva, kiadta *Vass Klára*: Buda német utcanevei, Német philológiai dolgozatok XXXIX., Bpest, 1929., 101—109. l.

⁷⁾ Lotharingiai Károly herceg 4000 főnyi helyőrséget hagyott Budán. *Károlyi Árpád* i. m. 420. l.

⁸⁾ Rabatta főhadbiztos az 1686 szeptember—december havában az erődítési munkálatoknál foglalkoztatott munkások és iparosok munkáját 30.594 napszámmal mutatja ki; a legszükségesebb helyreállítási munkálatok költségei ugyanekkor 18.100 frtot tettek ki. — Eredeti kimutatások: *Wien, H. H. u. Staatsarchiv., Ungarn, Fasc. 427, Konv. E., Fol. 128—135.*

⁹⁾ L. a 6. jegyzetben idézett »Zaiger« adatait a 44., 45., 57—61., 122., 230., 250. és 251. számok alatt s a klarisszákra nézve alább a 27. s köv. lapokon mondottakat. A fenti, Budán véglegesen megtelepedett egyházi rendeken kívül szereztek még más külső egyházi testületek is ingatlanokat a várban. Így az Esztergomi káptalan (»Zaiger« 154., 155. sz.), a pesti pálosok (172. sz.), a kremsmünsteri apátság (245., 246. sz.). — A jezsuiták és karmeliták budai ingatlanaira nézve v. ö. még *Rupp Jakob*: Buda-Pest és környékének helyrajzi története, Budapest, 1868., 96. s köv., illetőleg 127—129. l.

¹⁰⁾ Plan de la ville Ofen, Wien, Staatsarchiv., Ungarn, Fasc. 187., Fol. 25. Bizonyos kiegészítő megállapításokkal közölte *Károlyi Árpád*: i. m. I. sz. térkép-melléklet. — A térképhez tartozó telekkimutatás, az egyes telkek utcavonalának méretével: Ugyanott, Fasc. 427., Konv. E. Fol. 129—130.

¹¹⁾ L. a 7. számú képet.

¹²⁾ A mai helyőrségi templom. Az ostromban leégett régi középkori templom (közelebről még alább is) a XVIII. század első felében mint a Budára telepedett ferencesek temploma épül újjá.

¹³⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 204. l.

¹⁴⁾ Az alábbiakra nézve l. a 2. képet. — Ezzel v. ö. *Tallián Ferenc* térkép-rekonstrukcióját *Vass Kláránál* (i. m. I. sz. térkép). Tallián rekonstrukciója nagyjából helyes. Tévesnek mindössze a templomtelek déli irányú kiterjedésében — az Uri-utca felőli oldalon — és a templomtelket délről határoló rézsutos keresztutca bemérésében tartjuk, amit azonban nem szabad Tallián rovására írunk. A tévedés forrása ugyanis maga az 1696. évi fölvétel, amely az Uri-utcai telkek egy részénél kétségtelenül helytelen méreteket ad. Erre nézve lásd közelebről a 2. számú képen közölt rekonstrukciót s annak magyarázatát.

¹⁵⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 221. l.

¹⁶⁾ *Károlyinál* (i. m. 3. számú térkép) »a«-val jelezve.

¹⁷⁾ A Zsigmond kora előtti vár falának maradványa volt körülbelül a mai Nándor-laktanya térre néző homlokfalának vonalán. — *Károlyinál* (i. m. 3. sz. térkép) »U—U—P« betűkkel jelezve.

¹⁸⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 410. l.

¹⁹⁾ A XVIII. századi térképeken e később még jobban kiépített ágyúállás világosan látható (v. ö. a 3., 4. és 5. sz. képekkel). Hogy az ostrom idején még állott harmadik fal és kőkerítés lebontása és a kérdéses sánc létesítése mindjárt a vár visszavívása után végrehajtott javítási munkálatok során történt, erre utal az a körülmény, hogy az 1696. évi telekkönyvi fölvétel a templomtelek és az erődítési művek közti területen említi a ferenceseknek 48×32 öl kiterjedésű kertjét. (A 6. jegyzetben idézett »Zaiger«-ben az 57. számú telek után olvasható szám nélküli bejegyzés: »Der Patrum Franciscaner Garten von Kirchhof oder Kloster bis zum Wahl hat in der Lenge 48 und in der Braidte 32 Clafter«). Ezt pedig a jelzett területen csak úgy tudjuk elhelyezni, ha azt szabad térnek s a falműveket lebontottnak föl-tételezzük.

²⁰⁾ A XVIII. századi utcanevekre nézve itt s a következőkben is l. *Vass Klára* id. tanulmányát.

²¹⁾ Hogy ez az úgynevezett ferences-kert, amely a Zaiger-nek a 19. jegyzetben idézett bejegyzésében van fölvéve, nem véglegesen magántulajdonba átengedett teleknek, hanem csak ideiglenesen, átmeneti hasznélvezetbe átengedett közterületnek tekintetett, arra utal az a körülmény is, hogy míg az egyes telkek kivétel nélkül mindig a megfelelő sorszámmal vannak fölvéve, a kérdéses kert-területet a »Zaiger« külön lapon ugyan, de sorszám nélkül veszi föl. S utóbb is pl. a 19. jegyzetben idézett képeken közölt térképeken e terület ugyancsak közterületnek van föltüntetve.

²²⁾ L. a 2. sz. képen közölt térképrekonstrukciót s ennek magyarázatát.

²³⁾ *Karácsonyi János*: Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig, I. Bpest, 1922, 138. l.

²⁴⁾ *Némethy Lajos*: Tábori lelkészek Budavár bevételénél, Századok 1884, 346—352. l.

²⁵⁾ Igaz, hogy ezt már alig egy esztendőre rá át kell engedniök az udvarnál sokkal nagyobb befolyásnak örvendő jezsuitáknak. *Rupp Jakob*: i. m. 97. l.

²⁶⁾ Rabatta fölvétele (7. sz. kép) azt már mint a ferencesek (Les Observantains) tulajdonát jelzi.

²⁷⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 255. l.

²⁸⁾ *Rupp* téves azonosításával szemben, ki (i. m. 110. l.) e templomot a ferencesek középkori Sz. Jánosról nevezett templomának tartja, *Némethy Lajos* (Archeologiai értesítő 1885.) s az ő nyomán induló *Károlyi Árpád* (i. m. 205. l.) és *Csánki Dezső* (Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában, I. Bpest, 187. l.) megállapításait kell elfogadnunk. *Dernschwam* is (i. m. 272. l.), ki pedig még Mohácsot megelőző huzamos budai tartózkodása idejéből a helyi viszonyokkal tisztában volt, 1555-ben Budán megfordulva, azt írja útinaplójában, hogy a Magdolna-templom a keresztények egyetlen — a katolikusok és protestánsok által közösen használt — temploma.

²⁹⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 205. l. Valójában a ferenceseknek Sz. János evangélistáról nevezett templomát az egykori Vízi-kapu szomszédságába kell helyezniünk (*Némethy Lajos*, *Csánki Dezső*: i. h.). A török ezt is mecsetté alakította át (*Dernschwam*: i. m. 272. l.).

³⁰⁾ L. a 2. számú képet s a templomtelekre nézve fentebb mondottakat. A topográfiai viszonyok ismertetésénél az egyes telkek megjelölésénél a továbbiakban is mindvégig az 1696. évi fölvétel számozását használjuk, jóllehet utóbb, a XVIII. század folyamán a telkek számozása ismételten változik. Tesszük pedig ezt azért, nehogy a változott számokkal való megjelölés az előadás érthetőségét zavarja. A telekszámváltozásokat egyébként az olvasó megtalálja a 2. képhez fűzött magyarázó jegyzetben.

³¹⁾ Budapest szfv. levéltára: Gewöhr-Protokoll der Stadt Offen, Lib. I. fol. 86: 1701 február 2-ről kelt bejegyzés, amit v. ö. az idézett »Zaiger« adataival is a megfelelő számok alatt.

³²⁾ Ugyanott, folio 87: 1701 február 2-ről kelt bejegyzés, amely az 1701 január 21-én kelt szerződésre s d'Olbern kamarai tanácsnoknak a budai telekkönyvi hatósághoz intézett 1701 január 30-i rendeletére hivatkozik. A telek eladója Schmidt Ágoston s ennek birtokelődje Clar Ferenc Márton budai postamester volt. Az idézett Zaigerben 121. szám alatt, *Vass Kláránál* (i. m.) a 105. lapon.

³³⁾ Id. »Zaiger«-ben a 120-as számhoz fűzött későbbi bejegyzés (*Vass Klára* i. h. csak töredékesen közli): »Von dieser Brandtstatt ist Herrn Postverwalter alhier

Franz Martin Clar zu No. 121 3 Clafter 5 Schuech zugemessen und das Übrige zu einer Interimgassel vorbehalten.»

³⁴⁾ A 32. jegyzetben i. h.

³⁵⁾ Az idézett 1696. évi »Zaiger«-ben e telek már mint a ferencesek ideiglenes rendháza van fölvéve. Az átruházás a »Gewöhr-Protokoll«-ban (i. h. fol. 86) 1701 február 2-i kelettel lett keresztülvezetve a kamarai hatóság 1701 január 30-ról kelt rendelete alapján. Az ideiglenes rendház céljaira a ferencesek a Zaiger adatai szerint még az akkor gazdátlanul állott 61-es telek épületeinek egy részét is igénybevétték.

³⁶⁾ *Karácsonyi János*: i. m. 155. l. Karácsonyi szűkszavú előadása nyomán mindenesetre csak gyanítjuk, hogy az 1711 előtt épült két kápolna az ostromban leégett templom részleges helyreállítása révén létesült.

³⁷⁾ »Recensio observantis minorum provinciae S. Joannis a Capistrano per Hungariam, Austriam inferiorem et Slavoniam extensae . . . pro anno 1830.« (Buda, 1830. 207. l.) a templom s rendház fölépítését 1717-re teszi. Viszont a budai klarisszák-nak egy keltezetlen, de kétségkívül 1743-ból való felségfolyamodványa szerint: » . . . gedachte Patres Franciscaner anno 1741 ihr Closter in völligen Stand gebracht, die alte Residenz aber zu bewohnen verlassen . . . « Egykorú másolatban: Országos Levéltár (O. L.) Cam. Hung. Acta monialium Vetero-Budensium fasc. 34, no. 40. Az ellentmondó adatokat nyilván oly módon kell összeegyeztetnünk, hogy azok az építkezés különböző fázisait jelölik.

³⁸⁾ L. a 3., 5. és 13. sz. képen közölt térképeket, illetőleg helyszínrajzot.

³⁹⁾ Azonos az 1. számú képen D—G—N—M jelzéssel jelölt épületrészrel.

⁴⁰⁾ Az 1. sz. képen H—G—R—S jelzésű épületrész.

⁴¹⁾ Mint már fentebb is említettük, a rendház-telek az északi oldalon túl-nyúlva a templom épületén a mai állapottól eltérően fölölelte a mai Kapisztrán-ter egy sávját is.

⁴²⁾ Az 1740-es évek elején, amikor a klarisszák lépéseket tesznek e telek meg-megvételére, azt már a Mosbacher-család kezén találjuk. L. alább a klarissza-ingatlan történeténél.

⁴³⁾ Mindezekről részletesen alább a klarisszák ingatlanának kialakulása kapcsán lesz szó.

⁴⁴⁾ Egy a ferences teleknek a rendház főszárnyától délre eső térfelét fölölelő 1796-ban készült helyszínrajz világosan megjelöli e telekrész utcai körfalát. O. L.: Térképtár, Helytartótanácsi térképek, Divisio 8, no. 226.

⁴⁵⁾ A későbbi években, a rend föloszlatásáig mindössze annyi változást állapíthatunk meg, hogy a rendház épületének a Sütő- (illetőleg Ferences-) utca felől esett szárnya egész a déli oldalt határoló keresztutcáig kiépül s a keresztutca Uri-utca felőli térélemben is egy keskenyebb épület húzódik meg a körfal mentén. (L. a 6. sz. képet.) Miután ez épületrészek a rend föloszlatása utáni időből való helyszínrajzi fölvételeken (13. sz. kép és a 44. jegyzetben id. fölvétel) már nem láthatók, valószínű, hogy csak jelentéktelenebb s inkább gazdasági célokra szolgáló toldalék-építmények voltak, amelyeket az épület változott rendeltetésével lebontottak.

⁴⁶⁾ *Karácsonyi János*: i. m. II. köt., Budapest, 1924, 515—517. l.

⁴⁷⁾ Bpest szfv. levéltára: Ofner Grunddienstbuch 1706—1710, hol a három telek 1706-ban már a pozsonyi klarisszák nevében szerepel; az előző kötetben az 1704. évnél a 44. s 45. sz. telek még mint a karmeliták tulajdona, a 46. sz. pedig mint ki nem osztott (»unvergeben«) telek van fölvéve. V. ö. az 1696. évi »Zaiger« ezzel meg-egyező bejegyzéseit is. A karmelitákkal a rend a vételi szerződést már 1699-ben megkötötte (Rupp J.: i. m. 127. l.), de az átruházás csak 1706-ra történt meg. A kér-déses telkek egyébként az Uri-utcának a várfalak felőli oldalán feküdtek a Lant-utcától délre, körülbelül átellenben a klarisszák későbbi rendház-telkével.

⁴⁸⁾ O. L. Cam. Hung.: Acta monialium Vet.-Budensium, fasc. 17 no. 19.: a pozsonyi és budai rendházak osztálylevele 1714 november 3-ról.

⁴⁹⁾ Az előző jegyzetben idézett osztálylevél. — A Csáky Franciskával leköl-tözött nővérek: Károlyi Krisztina, Orahóczy Brigitta és Csáky Zsuzsanna.

⁵⁰⁾ *Karácsonyi János*: i. m. II. köt. 526—527. l. Ezt a főúri jellegét a rend a XVIII. században is megőrizte. A 48. jegyzetben idézett osztálylevélben pl. az említettekén kívül még következő nevekkal találkozunk: Révay Konstancia, Bossányi Júlia, Balassa Margit, Sigray Erzsébet, Erdődy Erzsébet.

⁵¹⁾ A budai városi tanács határozata 1718 márc. 4-ről a klarisszák telekvásárlása ügyében; egyszerű kivonatban: O. L. Cam. Hung., Acta mon. Vetero-Bud., fasc. 34 no. 40.

⁵²⁾ 1718 március 4-éről kelt tanácsi határozat: »Wird delibret, ob man denen Closterfrauen S. Clarae verwilligen wolle, dass sie das Rittersheimische Haus und an diesem das Mazingersche kaufen und freimachen, wohingegen sie das sogenannte Carmeliten-Haus, welches per 1500 fl. kauft worden, der Statt gänzlichen schenken und abtretten wolten.« Egysz. jkv. kivonat: i. h.

⁵³⁾ Az előbbi telekre nézve l. az id. »Zaiger« későbbi bejegyzését a 63. sz. alatt és a 10. sz. képet, amely e telket világosan megjelöli. Hogy a másik szomszédos telek is Reuter-féle volt, erre nézve lásd Orahóczy Brigitta rendfőnöknő 1728 április 3-i beadványát a városi tanácshoz, mely kifejezetten a Reutter-házról beszél: »... wasgestalten ich sambt meinen, mir anvertrauten Closterfrauen S. Clarae Ordens alhier in dem vordem Reitterischen Haus, nunmehr aber miserabl beschaffenen Closter...« Különben a budai ingatlanösszeírások is 1719-től fogva a rittersheimi Reuter-féle 63-as és 62—61-es telek birtokosaiként a klarisszákat tüntetik fel (Kovács Lajos dr. szföv. levéltárnok úr szíves közlése). V. ö. az idézett »Zaiger« 62. és 61. számok alatti bejegyzéseivel is. Utóbbi szám alatt többek közt a *Vass Klárándi* nem közölt következő későbbi bejegyzés olvasható: »Von disser Brandtstatt ist etwas zu einem Interimgässel vorbehalten und das übrige, ut L. 1. fol. 57, Herr Obercomissario Reütter Zu No. 62 zuegemessen worden.«

⁵⁴⁾ Az 52. jegyzetben id. tanácsi határozat.

⁵⁵⁾ 1718 április 29-én kelt tanácsi határozat: egyszerű jkvi kivonat: O. L. Cam. Hung., Acta mon. V. Bud. fasc. 19, no. 33. V. ö. az 52. jegyzetben idézett határozattal is.

⁵⁶⁾ A városi tanács 1718 július 7-i határozata egyszerű kivonatban: ugyanott. — Eredetileg a tanács mindössze ahhoz járult volt hozzá, hogy a kérdéses telket megvásárolva, azon maga építi meg a szükséges lakásokat s évi bér fejében bérbe adja a rendnek. Az április 29-i szerződés e föltételt csak utólag módosították a fenti értelemben. A július 7-i határozat a kérdéses telket a következőképen határozza meg: »... den Hausplatz hinten denen Closter-Frauen an dem vorhin gewesten Rittershaimischen Haus...«

⁵⁷⁾ Az 55. jegyzetben idézett helyen.

⁵⁸⁾ Ezen telek mentesítésének közelebbi körülményeit nem ismerjük, de miután a rend első temploma e telken épült föl s további részében is a szorosán vett rendház céljára használták föl (l. az 53. jegyzetben id. 1728 április 3-i beadványt), kétségtelen, hogy ezt a kérdést a várossal előzetesen rendezniök kellett.

⁵⁹⁾ 1729 július 1-én a rendház építkezése még nem volt befejezve; a rendfőnöknő u. i. e napon benyújtott beadványában még azzal a kéréssel fordul a városi tanácshoz, hogy az építkezés folytatásához némi épületkövel segítse meg a rendet. Eredeti a tanács kedvező hátirati elintézésével: O. L. Cam. Hung., Acta Mon. Vetero-Budensium, fasc. 34, no. 40.

⁶⁰⁾ L. az 1696. évi »Zaiger«-ben a 61-es számú telekhez fűzött későbbi bejegyzést az 53. jegyzetben; továbbá a 120-as szám alatt található ugyancsak későbbi bejegyzést a 33. jegyzetben.

⁶¹⁾ L. a 3. és 8. sz. képet. V. ö. a rendnek az 53. jegyzetben idézett 1728 április 3-i beadványát, valamint a Sütő-utcai Aigner-féle telken (az 1696. évi fölvétel 116-os telke) tervbevett magánépítkezés ellen benyújtott keltezetlen tiltakozását (ugyanott, ahol az előbbi beadvány), amelyekből megállapítható, hogy mind a két, illetőleg három rittersheimi Reuter-féle telken épült szárny a szorosabb értelemben vett rendházhoz tartozott.

⁶²⁾ Orahóczy Brigitta rendfőnöknő beadványa a városhoz 1743 május 24-ről; eredeti: O. L., Cam. Hung., Acta monialium Vet. Budensium fasc. 34, no. 40.

⁶³⁾ L. fentebb az 59. jegyzetet.

⁶⁴⁾ A rend 1728 április 3-án benyújtott beadványa a városi tanács kedvező hátirati elintézésével eredetiben: O. L., Cam. Hung., Acta mon. V. Bud. fasc. 34, no. 40.

⁶⁵⁾ A rend 1742 augusztus 21-i beadványa a tanács hátirati elintézésével; eredeti: ugyanott, hol az előző jegyzetben idézett beadvány. V. ö. a rendnek a 37. jegyzetben idézett felségfolyamodványával is. Utóbbi a tanács elutasító magatartását

a városi pártok erőviszonyának megváltozásával magyarázza: »...weilen aber unser Widersager von Seithen des Raths unsere geneigte Freund in zweien Wahlen übertroffen ...«

⁶⁶⁾ Az eredeti szerződés: O. L., Cam. Hung. Acta mon. V. Bud. fasc. 19, no. 34.; míg a szerződés megkötését megelőző tárgyalások iratai: ugyanott fasc. 34. no. 40.

⁶⁷⁾ A Mosbacher-féle telek megszerzése a rendnek sok gondot okozott. A telektulajdonos kéz alatt a városi hatóság által is ösztönözve, igen magas árat szabott a telekért s azt csak más, tetemesen nagyobb értékű telekért volt hajlandó cserébe a rendnek átadni. (Orahóczy Brigitta rendfőnöknő keltezetlen beadványa a helytartótanácsához, másolatban: i. h. fasc. 34, no. 40.) Nem fogadta el a rend által e célra kiszemelt fenti telket sem. Végül is a rend csak úgy tudott vele megegyezni, hogy 1400 frtért cserébe a Lukacsevics-féle házát vette meg számára a Bécsi-kapu szomszédságában s ezen felül még három aranyat fizetett. Az idevágó eredeti szerződések: i. h. fasc. 19, no. 35, 36.

⁶⁸⁾ I. h. fasc. 19. no. 37. V. ö. vele a 9. sz. képet.

⁶⁹⁾ A szerződés szerint: »... pro fundo Adami condam Körner penes domum Pascalianam situato ac ad praenotatam civitatem Budensem spectante...« A 10. sz. képen közölt helyszínrajzból tudjuk, hogy a Pascal-féle telek, amely az 1696. évi fölvétel 118-as telkének felel meg, dél felől a Kolmann-féle telekkel volt szomszédos s így a Körner-féle telek csak az északi oldalára helyezhető a Pascal- és a Mosbacher-féle telek közé.

⁷⁰⁾ Barkóczy Margit főnöknő keltezetlen felségfolyamodványa eredetiben a királynő sajátkezűleg írt elhatározásával (Camerpresident Graskovich solle dise Sache ausmachen.): O. L., Cam. Hung.: Neoregestrata acta, fasc. 100, no. 9.

⁷¹⁾ Eredeti: Ugyanott és Acta mon. V. Bud., fasc. 19, no. 41. L. hozzá a 10. sz. képet.

⁷²⁾ Az eredeti adásvételi szerződés: O. L., Cam. Hung.: Acta monialium V. Budensium, fasc. 19, no. 43.

⁷³⁾ A rendet minden további birtokszerzéstől eltiltó záradék, valamint az 1748. évi szerződésnek a tanács ajánlotta leányzó részére hozománymentes helyet biztosító kikötése ez alkalommal is megújított.

⁷⁴⁾ Az eredeti adásvételi szerződés: O. L., Cam. Hung., Acta monialium V. Budensium, fasc. 19, no. 40. A Moldauf-féle házért a rend 3358 frtot fizetett. L. a 10. sz. képet is.

⁷⁵⁾ L. a 11. sz. képet s v. ö. a 6. sz. képpel is, amely a rendháznak korábbi átmeneti állapotát mutatja az 1760-as évek derekáról.

⁷⁶⁾ L. Hollósy Györgynek, a budai seminarium generale igazgatójának jelentését 1783. júl. 7-ről: O. L., Camera Hung.; Aedilia, 1783, fons. 15, positio 1.

⁷⁷⁾ Mint fentebb láttuk, azt a telekrészt, amelyen a rend új temploma épült, a klarisszák csak 1743-ban szerezték meg. A 10. sz. képen közölt 1754. évi helyszínrajz azonban az Uri-utcai traktust már későbbi kiterjedésében mutatja.

⁷⁸⁾ V. ö. a klarisszák rendházának az 1763-as térképen rögzített állapotával (6. sz. kép.).

⁷⁹⁾ Fogalmazványa: O. L. Canc. Hung., 1782, no. 550. A rendelet a kamaldeusok, a klarisszák és az eremicolák felosztatását rendelte el. A végrehajtást a helytartótanács és a m. udv. kamara által kiküldendő vegyes bizottság hatáskörébe utalta, utasítván a két kormányszéket, hogy az egyes rendházak felosztatására is kölcsönösen küldjenek ki biztosokat. A rendelet részletesen intézkedik a felosztatással kapcsolatos tennivalókról. Az épületekre nézve elrendelte, hogy az egyes rendházak tagjai a felosztató rendelet kihirdetésétől számított öt hónapon át még együtt maradhatnak rendházaikban s hogy az épületek fenntartási költségei az egyes rendházak jövedelmeiből s ezek elégtelen volta esetén a kincstár által fedezendőek.

⁸⁰⁾ Az 1782. febr. 7-ről kelt felterjesztés fogalmazványa: O. L. Consilium locumtenentiale, Okolicsányi: 1782, fons 64, pos. 7. (a pos. 15—16. mellett.)

⁸¹⁾ O. L. Canc. Hung. 1782 no. 894; 1782. febr. 21-ről kelt kir. rendelet.

⁸²⁾ A biztosok 1782. július 15-i jelentése: O. L. Cons. Locumtenentiale: Okolicsányi, 1782, fons 64, pos. 301. Ez alkalommal készültek a rendház alaprajzi fölvételei is, amelyek közül a földszint alaprajzát a 11. sz. képen közöljük.

⁸³⁾ Az 1782 aug. 17-én 5184/1782. sz. alatt kelt kancelláriai rendelet a helytartótanácsához : O. L. Cons. Locumten., Okolicsányi, 1782, fons 64, pos. 435. A helytartótanács rendelete Laczkovics alispánhoz 1782 aug. 22-ről : u. o. pos. 413. — Laczkovics jelentése a helytartótanácsához 1782 szept. 9-ről : u. o. pos. 445.

⁸⁴⁾ O. L. Canc. Hung., 1783 no. 3412.

⁸⁵⁾ Ugyanott no. 4554.

⁸⁶⁾ 1783 április 27-ről kelt legfelsőbb kézirat Eszterházy kancellárhoz : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 4125.

⁸⁷⁾ A helytartótanácsához intézett rendelet 1783 május 2-ről : u. o.

⁸⁸⁾ Batthyány József hercegprímás 1783 aug. 6-án terjesztette föl a terveket Hollóssy Györgynek, a budai szeminárium igazgatójának véleményes jelentése kíséretében a magyar udv. kamara elnökéhez : O. L. Cam. Hung., Aedilia, 1783 fons 15, pos. 1. A Mayerhoffer budai építómester által készített tervek : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 9866.

⁸⁹⁾ A primásnak az előző jegyzetben idézett átirata.

⁹⁰⁾ O. L. Cam. Hung., Aedilia, 1783 fons 15, pos. 2. — (1783 aug. 14.)

⁹¹⁾ O. L., Cam. Hung., Aedilia, 1783, fons 15, pos. 3. Maguk a tervek : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 9886. L. a 12. sz. képet.

⁹²⁾ Tallhernek az előző jegyzetben idézett felterjesztése.

⁹³⁾ Pozsony és Pest városok felségfolyamodványai a kérdéses kormány-székeknek eredeti székhelyükön való meghagyása ügyében : O. L., Canc. Hung. 1783 no. 10143, 12819.

⁹⁴⁾ A kormány-székek áthelyezése ügyében kibocsátott 1783 november 28-i kir. rendelet : O. L., Canc. Hung., 1783 no. 12232. A rendelet részletesen intézkedik valamennyi intézményről s 15. §-ának *m*) bekezdésében a felmerülő átalakítások és építkezések keresztülvitelére Hillebrandtnak teljhatalmú megbízást ad.

⁹⁵⁾ Az 1783 nov. 28-i rendelet nem terjeszkedik ki az egyes kormány-székek új épületeinek pontos kijelölésére. Valószínű, hogy erre vonatkozólag Hillebrandt tett az egyes kormány-székek vezetőivel folytatott előzetes megbeszélés alapján javaslatot, amelynek részletei azonban csak az általa készített terveken lehettek rögzítve. A fentiekben ismertetett elhelyezés azonban későbbi tárgyalási iratokból Hillebrandt tervei nélkül is megállapítható. A kamara elhelyezéséről a november 28-i rendelet 15. §-ának 1) bekezdése, a helytartótanács első budai hajlékáról a magyar udv. kamarának 1793 márc. 15-én 3389. szám alatt kelt fölterjesztése (O. L., Cam. Hung., Gremiale, 1793 fons 17, pos. 2.) és Rupp Jakab i. m. 97 l., végül a főhadparancsnokság elhelyezéséről az O. L., Canc. Hung., 1791 no. 206. nyujt tájékoztatást.

⁹⁶⁾ A november 28-i rendelet 15. §-a.

⁹⁷⁾ Az idézett november 28-i rendelet 15. §-ának *k*), *l*), *m*) bekezdése. Hogy az építkezések tervei valóban Hillebrandt nevéhez fűződnek, minden kétséget kizáró módon igazolja egyik munkatársának, a bécsi udvari építészeti főigazgatóságnál rajzoló minőségében alkalmazott Hillebrandt Józsefnek ránk maradt nyilatkozata, aki a szóbanforgó budai és pesti építkezéseknél alépítészként leendő alkalmaztatásért folyamodva, kérvényében kifejezetten a »von dem k. k. Oberbaudirektions-Assessore und Oberhofarchitekten Herrn v. Hillebrandt für Ofen u. Pest projektirten...« átalakítási munkálatokról beszél s kérése támogatására többek közt Hillebrandt vezetése alatt eltöltött 16 évi szolgálatát és az említett tervek kidolgozásában való közreműködését hozza föl (O. L. Canc. Hung. 1783, no. 12706 ; v. ö. Hillebrandtnak a 98. jegyzetben idézett fölterjesztését is).

⁹⁸⁾ Hillebrandt jelentése a magyar udv. kamara elnökéhez 1784 január 29-ről O. L. Canc. Hung. 1784 no. 1077 (hiv. másolatban).

⁹⁹⁾ Az épületrészek megosztását a két intézmény közt a 14. sz. kép tünteti föl.

¹⁰⁰⁾ Hillebrandt jelentése a bécsi udv. építészeti főigazgatósághoz 1784 aug. 2-ről : Canc. Hung. 1784 no. 9264.

¹⁰¹⁾ Ugyanott 1784, no. 4300, 4606, 10706, 11379.

¹⁰²⁾ Buda város közönségének 1785 jan. 3-ról kelt kérvénye, melyben az országgyűlési termeknek redoute-ok céljaira való átengedését kéri, az egyik termet már késznek mondja : Ugyanott, 1786 no. 403. — A levéltár elhelyezésére nézve

pedig I. gróf Csáky János országbíró átiratát a magyar kancelláriához: ugyanott 1784, no. 6548.

¹⁰³⁾ Az 1784 nov. 19-ről kelt rendelet: ugyanott, 1784 no. 13548. V. ö. az udv. építészeti főigazgatóság 1784 nov. 17-i fölterjesztésére kelt legfelsőbb elhatározással is: ugyanott, 1784 no. 13664.

¹⁰⁴⁾ A m. udv. kamarához az építkezések újra való fölvétele ügyében intézett rendelet 1784 márc. 21-ről: ugyanott, 1785 no. 3379.

¹⁰⁵⁾ Rudnyák András orsz. levéltárnoknak 1791 február 24-én az országgyűlés elé terjesztett jelentése az orsz. levéltár állapotáról: O. L. Archivum palatinale archiducis Leopoldi, Politica, 1791 no. 30. E szerint az országház épületét 1785 végével vették használatba. 1786 farsangján a jelmezes estélyt már mindenesetre az országgyűlési termekben tarthatták meg: O. L. Consilium locumtenentiale, Politia, 1786 fons 48, pos. 1, 3. — 1785 szeptemberében a második terem azonban még nem volt készen: O. L. Canc. Hung., 1785 no. 12289.

¹⁰⁶⁾ Kapossy János: F. A. Hillebrandt (1719—1797), Budapest, 1924. 19—20. 11.

¹⁰⁷⁾ O. L. Cons. Locumten., Politia comit., 1784, fons 28 pos. 46—48.

¹⁰⁸⁾ Hillebrandt jelentése az udv. építészeti főigazgatósághoz 1784 ápr. 17-ről: O. L. Canc. Hung. 1784 no. 4300.

¹⁰⁹⁾ Az emeleti belső válaszfalak lebontása egyébként biztonsági szempontból is fölülte kívánatos volt, minthogy az egyik hosszanti fal, amely az udvarra néző cellasort különítette el a folyosótól, csupán egy függő fal volt; a földszint boltozatára ráépítve, a tetőszerkezet alatt vaskapcsokkal rögzített gerendákon függött s tűz esetén az egész épület beomlásával fenyegetett, miután a több mint 2 láb szélességű faltömeg az épület többi részét is magával rántotta volna. L. Hollóssy György 1783 július 7-én kelt jelentését a primáshoz: O. L. Cam. Hung.: Aedilia, 1783 fons 15, pos. 1.

¹¹⁰⁾ O. L. Canc. Hung. 1788 no. 9028.

¹¹¹⁾ Hillebrandtnak az országház építésére vonatkozó tervrajzait sem a magyar udvari kamarának, sem a magyar kancelláriának az építkezésre vonatkozó tárgyalási iratainál nem találtuk. Az 1784/89 évi budai s pesti kincstári építkezések nagy részének tervrajzait — így pl. a ferences rendháznak a 13. sz. képen közölt vázlatrajzát is — a legutóbbi években sikerült dr. Fleischer Gyulának a bécsi Albertinában megtalálnia. Az országház tervrajzai azonban, szíves közlése szerint ezek közt sem találhatók. — Készült egy részletes alaprajzi fölvétel a budai országházról 1816-ban az egyes helyiségek hivatali fölhasználásának részletes föltüntetésével. Ez a fölvétel annak idején az »archivum regnicolare«-ban (az úgynevezett régi országos levéltárban) nyert elhelyezést Lad. F, fasc. I., no. 15. jelzet alatt. 1850-ben e fölvétel rajzai még megvoltak, azóta azonban nyomtalanul hiányzanak helyükről. Az elsőrendű források hiányában így Hillebrandt alkotásának megállapításánál csak közvetett adatokra támaszkodhatunk. Kiindulva a klarissza-zárdának a 11. sz. képen közölt 1782. évi fölvételen rögzített állapotából a későbbi, Hillebrandt korát követő változások lehető megállapításával, igyekezhettünk rögzíteni, hogy mi az, ami az épület mai formájából Hillebrandtnak tulajdonítható. Egyetlen szemléltető forrásunk az épületnek a 14. sz. képen közölt 1793. évi helyszínrajza.

¹¹²⁾ A 14. sz. kép világosan mutatja a főhomlokzatnak a maival egyező voltát. Megoldandó kérdés marad egyelőre az udvari homlokzat mai formája, az az árkádos toldalék-építmény, amely emeleti részeiben az országgyűlési terem mentén végigfutó oldalfolyosót foglal magában s amely a korabeli úri kastélyokra emlékeztető derűsebb motívumaival sok barokk reminiscenciát árul el. Az 1782. évi felvételtől (11. sz. kép) azonban kétségtelenül megállapítható, hogy Hillebrandt ezt készen nem találta. De nem tulajdoníthatjuk Hillebrandtnak sem. Az épület 1793. évi helyszínrajza ugyanis az udvari homlokzaton is csak falkiszögelléseket mutat, amelyeknek mindössze a végében állott egy-egy árkádos íven nyugvó erkély. Ez erkélyekre vonatkozólag Rudnyák András orsz. levéltárnoknak 1808 június 17-i jelentése (O. L. Archivum palatinale archiducis Josephi, Politica, 1808, no. 587) előadja, »quod anno circiter 1793 erga demissam remonstrationem meam pergulae in utroque fine tractus domus regnicolaris aream versus erectae, quia in illis vel maxime tempore hiemis et veris e resolutis nivibus ac etiam pluviis confluens et stagnans aqua parieti utriusque salae nimium damnosa erat, demolitae quidem fierint, fornix tamen in latere earum columnae innixus et cum parte domus ad aream prominente coniunctus,

eo quod aedificii huius ad aream protensi murum sustinere videbatur, una cum muro suprastructo, seu crepidine, quae antea pergulam cingebat, intacte relictus, imo ei tectum quoque ex scandulis superinductum fuerit. Quo facto lumen in officio archivali ademptum est adeo, ut tempore praecipue obscuro me cum intensione et enervatione oculorum laborare oporteat. Fornix praeterea ille et remanens crepido pergulae hoc etiam adfert incommoditatis, quod dum imber densior et vehementior cadit, pluvia e superiori tecto domus ad crepidinem illam ruens inde cum impetu se ad fenestram officii archivalis effundat ac per clausam quoque fenestram copiosa aqua in cubiculum officii penetret . . . His proinde domino Sax huiusmodi hydraulico-aedilis directionis adiuncto dirigenti . . . communicatis, quanquam praepoptassem, ut praedenotatus fornix totus una cum columna, cui innititur, et suprastructo muro seu crepidine, quae in statu deserto ante fenestram officii archivalis et respective ipsius archivi erecta stant, ob praemissa incommoda usque ad partem illam aedificii, quae ad aream protenditur, simpliciter dirruantur et pars illa ad aream prominens, si necesse videbitur, pila seu fulcro murato solidetur; verum idem dominus Sax obtento eo, quod tractus ille muri cum aedificio ad aream protenso connexus ad retinendam huius firmitatem requiratur, demolitionem muri disvasit. » Hogy azonban a kérdéses bajokon némileg mégis segítsen, az erkélyek mellvédeinek lebontását javasolta. Ez az átalakítás a nádor javaslatára azután engedélyeztetett is. — Hogy az udvari homlokzat mai formáját mikor nyerte, erre nézve nem sikerült adatokat találnunk.

¹¹³⁾ Rudnyák András orsz. levéltárnok jelentése az országgyűléshez 1791 febr. 24-ről, illetőleg a nádorhoz 1808 jún. 17-ről: O. L., Archivum palatinale archiducis Leopoldi, Politica 1791 no. 30 és Arch. palat. archiducis Josephi, Politica 1808 no. 587. Továbbá Csáky országbírónak a 102. jegyzetben idézett átírata.

¹¹⁴⁾ L. Kovachich József emlékiratát az országháza épületéről: O. L. Archivum regnicolare, Acta gestionis officii archivariatus, no. 948.

¹¹⁵⁾ Hillebrandt referátuma a magyar udv. kancellária 1784 június 17-i felterjesztéséről: O. L., Canc. Hung., Protokoll der Oberhofbaudirektion, 1784, §. 375. — V. ö. Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékiratával is.

¹¹⁶⁾ L. a kérdéses országgyűlések naplóinak a megnyitó ülésekről szóló részeit. — L. ehhez Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékiratát is.

¹¹⁷⁾ A m. udv. kancellária 1788 jan. 4-i felségfelterjesztése: O. L. Canc. Hung. 1788 no. 1318.

¹¹⁸⁾ O. L. Canc. Hung., 1786 no. 403.

¹¹⁹⁾ József főherceg nádor 1822-i felterjesztése: O. L., Canc. Hung. 1822 no. 13801. V. ö. Buda város tanácsának 1785 november 11-ről kelt folyamodványával: O. L. Cons. Locumtenent., Politia, 1786, fons 48, pos. 3.

¹²⁰⁾ József nádornak az előző jegyzetben id. felterjesztése.

¹²¹⁾ O. L., Canc. Hung., 1823 no. 2775, 11117, 12744.

¹²²⁾ O. L., Canc. Hung., 1861, VIII/B, No. 59 alatt az 1861. évi 9956. sz. ügyirat. V. ö. Kovachich id. emlékiratával is.

¹²³⁾ Buda városának 1867 május 24-ről kelt kérvénye: Belügymin. 1869 I. kútfő 7. tétel 443. alapszám: 1867. évi 7348. sz. (Ezidőszerint az 1905. évi 3037. Bm. eln. számmal).

¹²⁴⁾ Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékirata.

¹²⁵⁾ Ugyanott; továbbá: O. L. Milit. u. Civil-Gouvernement, Civilektion, 1857, XVI/J 4076. alapszámmal az 1857. évi 5634. sz. ügyirat.

¹²⁶⁾ Kovachich id. emlékirata.

¹²⁷⁾ A felosztásról felvett jegyzőkönyv: O. L., Canc. Hung., 1786 no. 9488.

¹²⁸⁾ O. L., Canc. Hung., 1786 no. 14266. A provinciális táblára nézve. *Herzog József*: A magyar provinciális tábla, Károlyi Árpád-Emlékkönyv, Bpest, 1933, 215. s. köv. l.

¹²⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1786 no. 14266 és 1787 no. 5860.

¹³⁰⁾ Tallher tervei nem állanak rendelkezésünkre. Az uralkodó döntése után 12244/1787 kancelláriai szám alatt visszaküldettek a hétszemélyes táblához, amely azokat azután kiadta Tallhernek: O. L., Archivum curiae regiae, Repertorium, 1787 no. 7244 és Protocollum sessionale, 21 Nov. 1787. — A terveket részletesen ismerteti a hétszemélyes táblának fentebb id. felterjesztése és a magyar udv. kancelláriának ez ügyben tett 1787 szept. 6-i előterjesztése. Utóbbi: O. L., Canc. Hung. 1787 no. 12244.

- ¹³¹⁾ O. L. Canc. Hung. 1787 no. 990, 1443, 11780, 12981 és 1788 no. 401.
- ¹³²⁾ Ugyanott 1787 no. 10921, 12244.
- ¹³³⁾ Ugyanott, 1787 no. 12244. (1787 szept. 27.)
- ¹³⁴⁾ A hétszemélyes tábla elnökének 1788 febr. 9-i átirata a helytartótanács-hoz: O. L., Canc. Hung., 1788 no. 4547. A templomra az elfogadott Tallher-féle terv szerint nem volt szükség s így azt a hétszemélyes tábla a vallásalaptól át sem vette. Erre vonatkozólag a helytartótanács utóbb azt a rendelkezést tette, hogy a templomépületet a vallásalap javára értékesítse: Ugyanott.
- ¹³⁵⁾ Az uralkodónak a magyar kancellária 1788 okt. 30-i felterjesztésére adott legfelsőbb elhatározása: O. L., Canc. Hung., 1789 no. 1558.
- ¹³⁶⁾ V. ö. legfelsőbb elhatározását a magyar kancellária 1789 január 22-i fölterjesztésére: O. L., Canc. Hung. 1789 no. 1558.
- ¹³⁷⁾ Heppe Szaniszló 1782 febr. 2-i felterjesztése: O. L., Canc. Hung., 1789 no. 2188. V. ö. az uralkodónak az előző jegyzetben id. elhatározásával is.
- ¹³⁸⁾ A tervek leírása a magyar udv. kancellária 1789 márc. 2-i véleményes jelentésében: Canc. Hung. 1789 no. 2949.
- ¹³⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1789 no. 4230, 4629.
- ¹⁴⁰⁾ Heppe Szaniszló jelentése a helytartótanács elnökéhez 1789 okt. 14-ról: O. L. Canc. Hung., 1789 no. 12834.
- ¹⁴¹⁾ O. L. Canc. Hung., 1790 no. 2583.
- ¹⁴²⁾ A rendek 1790 december 6-i feliratukban a helytartótanács Pestre helyezését is kérték. Az uralkodó azonban csak a kúria áthelyezéséhez járult hozzá s a többi kormányzékra vonatkozólag elhatározását a helyi viszonyok közelebbi ismeretétől tette függővé. Az idevágó tárgyalási iratok: O. L., Canc. Hung., 1791 no. 990, 992, 1003, 3827, 3829, 3932, 4442. — Fölvetődött a kérdés az 1792. évi országgyűlésen is, de minden konkrét eredmény nélkül: Canc. Hung., 1792 no. 8043.
- ¹⁴³⁾ O. L., Canc. Hung., 1790. no. 4707, 5169.
- ¹⁴⁴⁾ Legfelsőbb kézirat Pálffy kancellárhoz 1790 szept. 18-ról: O. L., Canc. Hung., 1790 no. 12795.
- ¹⁴⁵⁾ O. L., Canc. Hung., 1792 no. 4124.
- ¹⁴⁶⁾ Ugyanott: 1796 no. 10811. — Az istentiszteletek tartására vonatkozólag az uralkodó úgy intézkedett, hogy a templomi szolgálat ellátásáról a bécsi skótoknak a telki apátság jövedelmeit élvező apátja gondoskodjék a vallásalapról és a polgárságnak minden megterhelése nélkül. E kérdés rendezése azonban az érdekelt felek vonakodása következtében még esztendőig elhúzódott. Az erre vonatkozó tárgyalási iratok: O. L., Canc. Hung., 1796 no. 13291; 1797 no. 2601; 1799 no. 2921; 1801 no. 7878; 1804 no. 9360; 1807 no. 5614, 11476.
- ¹⁴⁷⁾ O. L., Canc. Hung., 1791 no. 206.
- ¹⁴⁸⁾ A politikai és kamarai igazgatás különválasztása ügyében kiküldött vegyes bizottság jegyzőkönyve 1793 nov. 3-ról: O. L., Camera Hung., Gremiale, 1793 fons 17, pos. 1. Továbbá a magyar kamara 1793 márc. 14-i felterjesztése: Ugyanott, pos. 3 (No. 3389).
- ¹⁴⁹⁾ L. a magyar udv. kamarának az előző jegyzetben id. felterjesztését.
- ¹⁵⁰⁾ A magyar udv. kamara 3389 sz. fölterjesztése a 148. jegyzetben id. helyen. Továbbá a helytartótanács-hoz intézett 6582. sz. átirata 1793 máj. 15-ről: Ugyanott pos. 12. Végül: O. L., Canc. Hung., 1793 no. 5257.
- ¹⁵¹⁾ A magyar udv. kancellária és a directorium in cameralibus által kiküldött vegyes bizottság 1793 június 13-i jegyzőkönyvére adott legfelsőbb elhatározás: O. L., Canc. Hung., 1793 no. 8358.
- ¹⁵²⁾ A tárgyalásokra vonatkozólag: O. L., Camera Hung., Gremiale, 1793, fons 17, positio 2, 4, 12. — Canc. Hung., 1793 no. 4042, 5257, 5489, 5847, 6221, 8358. E tárgyalások során a kamara a kúriai épület átalakítására saját kezdeményezéséből tervet készíttetett, amely azonban nem került kivitelre. A földszint, I. és II. emelet alaprajzát ábrázoló tervek: O. L. Camera Hung., Aedilia 1793, fons 27. pos. 7, 8.
- ¹⁵³⁾ Talán a Zichy által lakott épülettel azonos.
- ¹⁵⁴⁾ O. L., Canc. Hung., 1794 no. 7790.
- ¹⁵⁵⁾ A helytartótanács 1793 aug. 30-i fölterjesztése: Canc. Hung., 1793 no. 9844 és 1804 no. 1261. V. ö. a 16. sz. képpel is.
- ¹⁵⁶⁾ O. L., Canc. Hung., 1795 no. 9133.
- ¹⁵⁷⁾ O. L., Canc. Hung., 1803 no. 8974; 1804 no. 1261, 3815.

- ¹⁵⁸⁾ 1817 április 14-ről kelt felterjesztése: O. L., Canc. Hung., 1817 no. 5433.
- ¹⁵⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1817 no. 9496.
- ¹⁶⁰⁾ Ugyanott, 1818 no. 9224; 1819 no. 4386, 7140; 1821 no. 14711; 1822 no. 6360.
- ¹⁶¹⁾ L. a tervet a 15. sz. képen.
- ¹⁶²⁾ O. L. Canc. Hung., 1823 no. 17017 és Archivum palatinale archiducis Josephi, Locumtenentiale, 1824 no. 321.
- ¹⁶³⁾ A nádort meglehetősen bántotta az uralkodó, illetőleg az államtanács elutasító álláspontja. A pénzügyi nehézségekre való hivatkozást nem találta helytállóknak s az építkezés ügyében tett legutolsó fölterjesztésében végül is nyíltan rámutatott a helyzet visszasságára. T. i. hogy amíg a tarthatatlan hivatali viszonyok indokolta építkezést Budán az államháztartás nehéz helyzetére való hivatkozással nem engedélyezik, Bécsben nemcsak hivatali építkezésekre fordítanak jelentékeny összegeket, hanem még az egyes kormányiszékek elnökei számára is tudnak lakásokat építeni. Az 1821 november 8-ról kelt felségfelterjesztés: O. L., Canc. Hung., 1821 no. 14711.
- ¹⁶⁴⁾ O. L. Magyar udv. kancellária, 1846 no. 18424; 1847 no. 8156, 18063.
- ¹⁶⁵⁾ Kecskeméthy Mihály belügyminiszteri irattári igazgató és álladalmi közös levéltárnok jelentése Szemere Bertalan belügyminiszterhez a közös levéltár s a budai országház állapotáról (1849 június 15.): O. L., 1848—49. évi belügyminiszteri iratok, rendezetlen rész.
- ¹⁶⁶⁾ *Károlyi Árpád*: Németujvári gróf Batthyány Lajos... főbenjáró pöre, Budapest, 1932, 46 s köv. 1.
- ¹⁶⁷⁾ Kecskeméthynek a 165. jegyzetben id. jelentése. V. ö. hozzá: O. L., Archivum regnicolare, Acta gestionis archivariatus no. 493, 652.
- ¹⁶⁸⁾ A budai Statthaltereiaibt. 2503—1853. sz. jelentése 1853 okt. 27-ről: O. L.: Milít. u. Civilgouvernement, Civilsektion, Organisationsakten, Ofen, 1854 no. 670.
- ¹⁶⁹⁾ Ugyanannak 1857. évi 2074. sz. fölterjesztése: Ugyanott, 1857, XVI, I. no. 4076. alapszám.
- ¹⁷⁰⁾ A 168. jegyzetben id. helyen.
- ¹⁷¹⁾ Ugyanott, Civilsektion, 1856 XVI—B, no. 655 alapszám.
- ¹⁷²⁾ Ugyanott, 1857, XVI—I. no. 4076. alapszám.
- ¹⁷³⁾ Ugyanott ugyanannál az alapszámnál az 1857. évi 5634. sz.
- ¹⁷⁴⁾ 5960—1867. és 9713—1867. sz. belügymin. iratok: O. L., Belügymin., 1869, I. kútfő, 7. tétel, 443. alapszám. Utóbbi ezidőszert az 1905. évi 3037. B. M. eln. számmal.
- ¹⁷⁵⁾ Jenev Henrik főmérnök 1871 okt. 31-ről kelt kimutatása a budai ország-házban« (a miniszteriális korszak elején e néven nemcsak a szorosán vett ország-házát, hanem a volt helytartótanács székházának egész komplexumát is értették) annak kiépítése előtt az egyes minisztériumok által elfoglalt helyiségekről: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1871, 17. tétel, 9632. alapszám alatt »D—4« jelzéssel.
- ¹⁷⁶⁾ L. az előző jegyzetet.
- ¹⁷⁷⁾ A 175. jegyzetben idézett helyen található »D« jelzésű kimutatás. E szerint a belügyminisztérium a főépületben bírt 91 helyiséggel szemben további 134 helyiséget bérelt a Binder-, Döry-, Schwarzer-, Szelestey- és Csolich-féle házakban, amelyekért évi 14.170 frt 70 kr. bért fizetett. A kultuszminisztérium is főépületbeli 44 helyisége mellett további 49 helyiséget bérelt a Csathó-, Thoma- és Beck-féle házakban évi 7746 frt bérért.
- ¹⁷⁸⁾ Az 1869 január 27-i minisztertanács jkvének kivonata: Belügymin. elnöki irattár, 1869, III—M. csomó 774. alapszám.
- ¹⁷⁹⁾ A 175. jegyzetben id. helyen található D—8 jelzésű kimutatás.
- ¹⁸⁰⁾ Az országgyűlési termek közül mindössze a kevésbé díszes kisebbik termet vették volt 1867 nyarán ideiglenesen, a téli időszak beálltaig, a közl. és közmunkaügyi minisztérium vasúti tervezési osztálya részére igénybe: 1867. évi 9713. belügymin. szám a 174. jegyzetben id. helyen.
- ¹⁸¹⁾ 1867. évi 16020. belügymin. szám ugyanott. A koronázás alkalmával az országgyűlési termekben éttermet rendeztek volt be: 1867. évi 5960. belügymin. szám ugyanott.
- ¹⁸²⁾ A 177. jegyzetben id. kimutatás.

¹⁸³⁾ A 178. jegyzetben id. helyen.

¹⁸⁴⁾ Az építkezés terveit a legszorgosabb kutatás után sem sikerült megtalálni az érdeklét minisztériumok iratai közt. Az építkezés befejeztével, ahogy annak fölülvizsgálása is megtörtént, a tervrajzok egy-egy példányát (összesen 59 darabot) a kereskedelmi minisztérium térképtára vette át. A térképtár jegyzékeiben a tervek 80—X, 2. tételszám alatt be is vannak vezetve, maguk a tervrajzok azonban nyomtalanul hiányoznak helyükről.

¹⁸⁵⁾ A budai »országház« kiépítése ügyében a közl. és közmunkaügyi miniszter által összehívott miniszterközi bizottság 1869 május 9-i ülésének jegyzőkönyve: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1872, 17. tétel, 9632. alapszám. A levéltárakra nézve lásd Rauschmann Gusztávnak ugyanott található 1871 május 8-i jelentése mellett az előzetes és a részletes költségvetés közt fennálló eltérésekről szóló kimutatást.

¹⁸⁶⁾ Ugyanott.

¹⁸⁷⁾ L. a 16., 17. és 18. sz. képet. A körfalat már a 44. jegyzetben idézett 1796. évi helyszínrajz is lebontottnak tünteti fel s azon egy közkutató is jelez.

¹⁸⁸⁾ Az igazságügyi min. 20596. sz. átirata a Belügymin. elnöki irattárában az 1905. évi 3037. eln. számnál a belügymin. I. kútfő, 4. tétel, 500. alapszám alatt. L. ugyanott a 10150—1870. sz. belügyi iratot is. — A szerződés hivatalos másolata: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1870, 17. tétel, 13900. alapszám.

¹⁸⁹⁾ A közl. és közmunkaügyi miniszter 1869. évi 925. eln. sz. átirata a belügyminiszterhez: O. L.: Belügymin., 1869., I. kútfő, 4. tétel, 2093. alapszám alatt a 20596—1869. bm. számnál. Alapszám csatolva az 1905. évi 3037. bm. elnöki számhoz. Hofhauser kereseti kimutatásai az 1870—72. évekből a közl. és közmunkaügyi min. irattárából kisselejtettek.

¹⁹⁰⁾ A két épületrész műbírálati jegyzőkönyve a közl. és közmunkaügyi minisztériumnál 1873. évi 5017. és 5705. szám alatt került tárgyalásra: O. L.: Közl. és munkaügyi min., 1873, 17. tétel, 3278. alapszám. — A tárgyalási iratok szerint a vállalkozó keresete a két épületnél 379.000 frt 05 kr.-t, illetőleg 56.416 frt 12 kr.-t tett ki.

¹⁹¹⁾ A közl. és közmunkaügyi min. átirata a pénzügyminiszterhez (9632. sz. 1871 június 6-ról): O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1871, 17. tétel, 9632. alapszám. — L. még a 185. jegyzetben id. kimutatást is.

¹⁹²⁾ A közl. és közmunkaügyi miniszternek 9632. sz. alatt 1871 június 13-án kelt második átirata a pénzügyminiszterhez és az 1871 január 28-ról kelt »E—4« jelzésű bizottsági jegyzőkönyv: Ugyanott. — V. ö. a belügyminiszter 1874 szeptember 10-i előterjesztését a minisztertanácshoz az Orsz. Levéltár ügyében: Belügymin. elnöki irattár, 1874, II-a csomó, 3088. alapszám.

¹⁹³⁾ A bizottság jegyzőkönyve az előző jegyzetben idézett helyen.

¹⁹⁴⁾ O. L.: Közl. és közmunkaügyi min. 1871, 17. tétel, 9632. alapsz.

¹⁹⁵⁾ A terem restaurátorának, Lechner Jenő egyetemi tanár úrnak a megállapításai.